

# ציון

העורכים: שמואל פיינר, יונתן פרייס, מרים פרנקל

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב



שנה פז • ב • תשפ"ב

רבעון לחקר תולדות ישראל  
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים  
יוצא לאור באמצעות מרכז זלמן שזר

מועצת המערכת: פרופ' יוסף קפלן - יו"ר, פרופ' אלברט באומגרטן, פרופ' ישעיהו גפני, פרופ' אברהם גרוסמן, פרופ' ישראל יובל, פרופ' נדב נאמן, פרופ' קנת ר' סטאו, פרופ' משה רוסמן, פרופ' שולמית שחר, פרופ' יוסף שלמון, פרופ' אניטה שפירא.

מנהלת ההוצאה לאור - מרכז ולמן שזר: חיה פז כהן

מרכז מדור ספרים: ד"ר עודד כהן

מזכ"לית החברה ההיסטורית הישראלית: מיכל שגיא

הרבעון יוצא לאור בסיוע משרד התרבות והספורט; האוניברסיטה העברית בירושלים - קרן דורה ויוסף שוורץ והקרן ע"ש פולה ודוד בך-גוריון למדעי היהדות מייסודה של משפחת פדרמן, והמכון למדעי היהדות ע"ש ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל; אוניברסיטת תל אביב; אוניברסיטת בראיילן - הפקולטה למדעי היהדות; האוניברסיטה הפתוחה.

## ציון נערך בידי:

- המייסדים: יצחק בער: תרצ"ו-תשל"ח • בן ציון דינור (דינבורג): תרצ"ו-תשל"ב
- ישראל היילפרין: תש"ז-תשל"א • שמואל אטינגר: תש"ך-תשמ"ח
- חיים הלל בן-ששון: תשכ"ו-תשל"ז • מנחם שטרן: תשל"ה-תשמ"ט
- חיים ביינארט: תשל"ט-תשמ"ט • שמואל אלמוג: תשמ"ט-תשנ"ג
- ישראל אפעל: תשמ"ט-תשנ"ג • ישראל גוטמן: תשמ"ט-תשנ"ג
- יוסף הקר: תשמ"ט-תשנ"ז • ירחמיאל כהן: תשנ"ד-תשס"א
- אהרן אופנהיימר: תשנ"ד-תשס"ד • יוסף קפלן: תשנ"ח-תשס"ו
- עמנואל אטקס: תשס"ב-תשס"ז • ג'רמי כהן: תשס"ו-תש"ע
- אלברט באומגרטן: תשס"ה-תשע"ב • עזרא מנדלסון: תשס"ז-תשע"ה
- מיכאל טוך: תשע"א-תשע"ט • משה רוסמן: תשע"ה-תשע"ט
- ורד נעם: תשע"ב-תשפ"א • נדב נאמן: תשע"ב-תשפ"א

## התוכן

157	פתח דבר
159	יוסף פטריך, ערן מאיר, אהרון אמיתי: ארמון פרובינקיאל (פרטוריום) בטבריה? הממצא הארכאולוגי ועדות המקורות
189	עומר מיכאליס: 'אלי אלי למה עזבתני': הדיאלקטיקה של הניכוס בתחינה בלתי נודעת מן המאה השלוש עשרה
213	אוריאל גלמן: רבנות, חסידות ומאבקי ירושה בגליציה בשלהי המאה התשע עשרה
247	מיכל אוחנה: 'כסא המלכים' לר' משה רפאל אלבאז מצפרו: היסטוריה אוניברסלית, יהודית ומוגרבית
	ספרים ודברי ביקורת
277	ג'ודי מגנס: ירושלים בימי הבית השני (ישעיהו גפני, רוני רייך ויהושע שוורץ [עורכים]), ספר ירושלים בימי הבית השני, 332 לפסה"נ–70 לסה"נ)
282	עמירה ערן: אור חדש על 'אור השם' (אסתי אייזמן וזאב הרווי [עורכים], אור השם מספרד: חייו, פועלו והגותו של ר' חסדאי קרשקש)
290	יובל דרור: 'היסטוריה משתרגת': החינוך העברי במושבות הברון ויק"א כמקרה-מבחן (נירית רייכל וטלי תדמור שמעוני, מפגשים בין-תרבותיים בחצר בית הספר במושבה: החינוך העברי במושבות הברון ויק"א 1885–1914)
297	דן חרוב: האינטליגנציה היהודית-הרוסית במאה העשרים (נלי פורטנובה [עורכת], אהרון שטיינברג, 'היינו אנשים חיים...': חליפת מכתבים עם בני דורו [1915–1975]; רוסית)
303	מספרות המחקר
XII	תקצירים באנגלית

## משתתפים בחוברת זו:

- 
- פרופ' יוסף פטריך: אמריטוס, המכון לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית  
בירושלים (patrichj@mail.huji.ac.il)
- ערן מאיר: מכון שמיר והמכון לארכיאולוגיה גלילית, מכללת כנרת  
(eranmeir02@gmail.com)
- אהרון אמיתי: המכון לארכיאולוגיה גלילית, מכללת כנרת  
(aharoniamitai@gmail.com)
- ד"ר עומר מיכאליס: החוג לפילוסופיה יהודית ותלמוד, אוניברסיטת תל אביב  
(omermichaelis@gmail.com)
- ד"ר אוריאל גלמן: המחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו, אוניברסיטת  
בר אילן (uriel.gellman@biu.ac.il)
- ד"ר מיכל אוחנה: החוג למדעי היהדות, הקריה האקדמית אונו  
(michalohana@gmail.com)
- פרופ' ג'ודי מגנס: Department of Religious Studies, University of North Carolina at  
Chapel Hill (magness@email.unc.edu)
- פרופ' עמירה ערן: אמריטה, החוג למחשבת ישראל, מכללת לוינסקי לחינוך  
(Ueran98@inter.net.il)
- פרופ' יובל דרוו: אמריטוס, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל אביב,  
החוג לחינוך במכללה האקדמית תל-חי (droryuvl@tauex.tau.ac.il)
- ד"ר דן חרוב: רח' יפו 58, ירושלים (danharuv@walla.co.il)
- 

מאמרים יש לשלוח למערכת כשהם מודפסים ברווח כפול ומותקנים על פי 'הנחיות להגשת מאמרים לכתב העת "ציון"', המופיעות באתר האינטרנט של החברה ההיסטורית הישראלית: [www.historical.org.il](http://www.historical.org.il). המערכת מבקשת מן המחברים לשלוח למערכת בדוא"ל קובץ בתוכנת וורד בצירוף תקציר אנגלי לכתובת: [history@history.org.il](mailto:history@history.org.il).

המערכת תקבל מאמרים לשיפוט רק ממחברים החברים בחברה ההיסטורית הישראלית. המחברים יקבלו תדפיס דיגיטלי של מאמרים. פרסומו במרשתת כפוף להסכם שייחתם בינם ובין ההוצאה לאור.

מאמרי ציון מופיעים במפתח כתבי העת בעברית של אוניברסיטת חיפה, ברמב"י, וכן בתוך: *Historical Abstracts; International Medieval Bibliography*

כתובת המערכת: ת"ד 10477, ירושלים 9110401. טל: 02-5650444; פקס: 02-6712388.  
דואר אלקטרוני: [history@history.org.il](mailto:history@history.org.il); אתר האינטרנט: [www.historical.org.il](http://www.historical.org.il)  
ISSN 0044-4758 • © כל הזכויות שמורות לחברה ההיסטורית הישראלית  
אין להעתיק או להפיץ חוברת זו או קטעים ממנה, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סידור ועימוד: אירית נחום • הדפסה: אופסט נתן שלמה בע"מ, ירושלים

## ארמון פרובינקיאל (פרטוריום) בטבריה? הממצא הארכאולוגי ועדות המקורות

מאת יוסף פטריך, ערן מאיר, אהרון אמיתי

### א. המבנה

המאמר בא לבחון מבנה גדול (שטחו עולה על 2.5 דונם) המצוי במרכז העירוני הקדום שבדרום טבריה, כ-350 מ' מצפון לשער הדרומי, 100–150 מ' מחוף הכנרת, וכ-80 מ' מצפון-מזרח לבית המרחץ העתיק (איור 1). הוא נחשף לראשונה בשנת 1964 בחפירה שניהל אדם דרוקס (איור 2).<sup>1</sup> אפסיס גדול – סממן בולט של המבנה – הביא את דרוקס לזהותו כבסיליקה. דרוקס ייחס את הבסיליקה למאות השנייה-החמישית. קבוצה של מטבעות מראשית המאה הרביעית לסה"נ נמצאה במה שהוא כינה 'הסמטה הצפונית'. הוא גם מצא שרידים קדומים יותר וייחס אותם למאות הראשונה-השנייה לסה"נ. אשר עובדיה סבר שאלה שרידים של בסיליקה נוצרית.<sup>2</sup> יזהר הירשפלד שב וחפר במבנה ב-1993, ושוב, יחד עם קתרינה גלור, בנובמבר 2004 ובמרס 2005.<sup>3</sup> חפירות אלה הרחיבו הרבה את חשיפת המבנה, וקבעו נכונה, בדומה למסקנה של דרוקס, שאין זו בסיליקה כנסייתית אלא מבנה חילוני רב מידות, שנוסד במאה הרביעית.<sup>4</sup>

- \* פרופ' עוזי ליבנר קרא טיוטה מוקדמת של מאמר זה, העיר הערות מועילות ואף הפנה לכמה ציונים ביבליוגרפיים. הננו מודים לו על כך מקרב לב.
- 1 אדם דרוקס, 'טבריה', חדשות ארכיאולוגיות, י (תשכ"ד), עמ' 15–16; יב (תשכ"ה), עמ' 16. בית המרחץ נחפר עוד קודם לכן, בשנים 1954–1956, בידי בצלאל רבני. לתיאור המבנה ופסיפסו ראו: רינה טלגם, 'רצפות פסיפס בטבריה', טבריה: מייסודה ועד הכיבוש המוסלמי (סדרת עידן), בעריכת יזהר הירשפלד, ירושלים תשמ"ח, עמ' 125–131.
- 2 Asher Ovadiah, 'Tiberias', *Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land*, Bonn 1970, pp. 180–181, Pls. 70–71 (nos.178a–b)
- 3 יזהר הירשפלד ורוני בן-אריה, 'טבריה', חדשות ארכיאולוגיות, קד (תשנ"ו), עמ' 32–38; Yizhar Hirschfeld and Ronni Amir, 'Tiberias', *Excavations and Surveys in Israel*, 16 (1997), pp. 38–40; ועונה נוספת ב-2008 התקיימה לאחר פטירתו. בחפירות הארכאולוגיות למרגלות הר ברניקי בשנת 1990 גילה הירשפלד גם תיאטרון. ב-2009 חשפו ואליד אטרש ואבנר הילמן תיאטרון זה בשלמותו. ראו: ואליד אטרש, 'התיאטרון הרומי בטבריה', קדמוניות, 144 (תשע"ג), עמ' 79–88. הקמת המבנה מתוארכת לראשית המאה הראשונה לסה"נ – סמוך לייסודה של העיר. במחצית הראשונה של המאה השנייה לסה"נ הורחב שטחו ובתקופה הביזנטית הוא הצטמצם מאוד.
- 4 Yizhar Hirschfeld and Katherina Galor, 'New Excavations in Roman, Byzantine, and Early Islamic Tiberias', *Religion, Ethnicity and Identity in Ancient Galilee: A Region*

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה פז (תשפ"ב)]

בית אמידים מפואר, במערך ארכיטקטוני שונה, היה במקום כבר במאה הראשונה לסה"נ. לאחר חפירות 1993 ייחס הירשפלד שלב מוקדם זה בתולדות המבנה (שטח F, שכבה V) לשתי המאות הראשונות לסה"נ. קירותיו נבנו מאבני גיר ולקצתם סיתות שוליים, בשונה מן המבנה המאוחר. מספר רצפות של המבנה הקדום נתגלו בחפירה, כמה מהן מאריחי אופוס סקטילה (מלאכת חיתוך ושיבוץ) צבעוניים ואחרות מלוחות אבן-גיר מוחלקים היטב ולצידם קטעים של רצפת חלוקים ואומנה רבועה. הממצא על הרצפות כלל קרמיקה ומטבעות מן המאות הראשונה-השנייה לסה"נ. בשל פארו הציעו הירשפלד וגלור שהיה זה ארמונו של הורדוס אנטיפס, מייסד טבריה בשנים 19-20 לסה"נ.<sup>5</sup> אישור לתארוך זה עולה גם מממצא קטן – חרסים ומטבעות – שנתגלה בחפירות 2004-2005 מתחת לרצפתו. הוצע שהמבנה הקדום נחרב בשרפה גדולה שיוחסה למרד הגדול של היהודים ברומאים. ואולם, הממצא הקרמי והמטבעות שנמצאו מעל הרצפה מלמדים שהמבנה המשיך להתקיים גם במאה השנייה לסה"נ. אם בראשיתו היה זה ארמונו של הורדוס אנטיפס, הרי שנחלה הרודיאנית זו הפכה בהמשך לרכוש פרובינקיאלי או אימפריאלי רומי.<sup>6</sup>

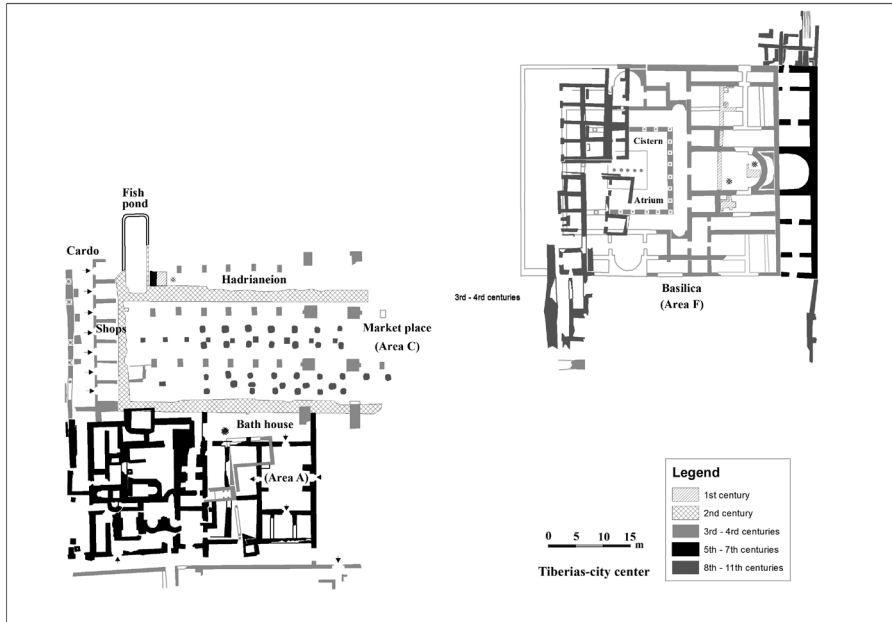
על מקום הארמון נחרב הוקם לאחר מכן מבנה הבזלת שבמוקד הדין.<sup>7</sup> קירותיו העליונים, מעל מפלס היסודות, היו מטויחים מבפנים וכנראה גם מבחוץ, במעטה טיח לבן, ופריטים ארכיטקטוניים כגון בסיסים, חוליות עמודים, מסדים ולוחות ריצוף נעשו מאבן גיר לבנה. זהו מבנה סימטרי גדול ובו למעלה מ-30 אולמות וחדרים, שעוטר ברצפות פסיפס ובציורי קיר. הוא כלל אולם בסיליקלי גדול (7.4×12.8 מ' + אפסיס

ראו *in Transition*, ed. Jürgen Zangenberg, Tübingen 2007, pp. 207-230. לתאריך המבנה ראו גם להלן, הערה 7. החפירה, בניהולו של הירשפלד, נמשכה גם לאחר מכן אבל דו"ח סופי טרם פורסם. הירשפלד קבע עוד קודם שהחל בחפירות שהמבנה שחשף דרוקס הוא בסיליקה חילונית לצורכי המנהל והמשפט בטבריה. ראו: יוהר הירשפלד, 'טבריה', האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, בעריכת אפרים שטרן, ב, ירושלים, 1992, עמ' 561-566. ראו גם: ערן מאיר, הבזיליקה בטבריה כמוקד עירוני בתקופת התלמוד לאור החפירות החדשות, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ב.

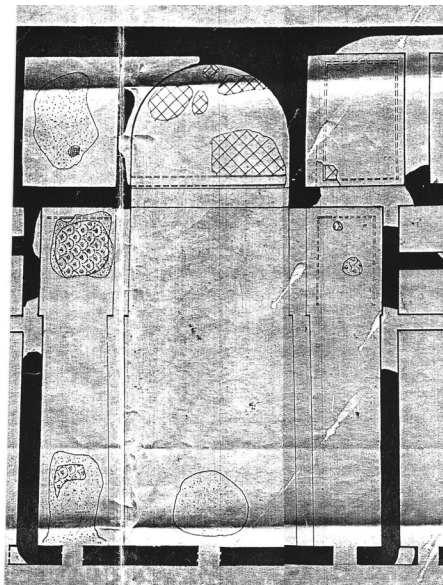
5 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות יח, 36-38; חיי יוסף, פרקים יב-יג, עמ' קכא-קכג בתרגום מנחם שטיין, תל אביב תשי"ט; עמ' 79-80 בתרגום דניאל שוורץ, ירושלים תשס"ח, סעיפים 65-69. לצד הארמון היו 'בתי אוצרות' (τάμναστρον) וארכיונים' מלכותיים (חיי יוסף, פרק ט, סעיף 39, עמ' קטו בתרגום שטיין; תרגום שוורץ, עמ' 72-73: 'בנק מלכותי וארכיון').

6 ראו להלן דוגמאות לכך.

7 לפי הירשפלד, זו שכבה IV בתולדות המבנה. בפרסומים ראשוניים מצוינים תאריכים שונים לראשיתו של שלב זה. במפה (איור 1) המלווה כמה מן הפרסומים מתוארך שלב זה למאות השלישית-הרביעית. בדו"ח חפירות 1993 (הירשפלד ובן-אריה [לעיל, הערה 4]), ראשיתו מיוחסת לאמצע המאה הרביעית. במאמר על חפירות 2004-2005 (הירשפלד וגלור [לעיל, הערה 4]) – הוא נוסד במאה הרביעית. שולמית מילר מייחסת את ראשיתו לשלהי המאה הרביעית או לראשית המאה החמישית על סמך ניתוח הפסיפסים (ראו מחקר, להלן, הערה 14). הממצא הקטן (קרמיקה ומטבעות), שטרם פורסם, מאשש מסקנה זו. יש לקוות שדו"ח החפירות הסופי יתפרסם בהקדם, בלוויית הממצא הקטן שיאפשר לדייק בבירור תאריך ההקמה.



איור 1. שטח החפירות. מימין נראית הבסיליקה על שלביה השונים. במערבה נחשפו עד כה רק חנויות מן התקופה העבאסית (המאות השמינית-האחת עשרה לסה"נ). שטח C, משמאל, הוא המסגד האומאי ומדרומו (שטח A) מכלול בית המרחץ הרומי המאוחר (דב פורוצקי, משלחת חפירות יוהר הירשפלד בטבריה. באדיבות שולמית מילר; עיבוד: לטיציה ברדה).



איור 2. תוכנית הבסיליקה כפי שנחשפה בחפירות אדם דרוקס, כולל קטעי רצפות הפסיפס. האפסיס המוצג בתוכנית מציג את השלב המאוחר ביותר בהתפתחותו (ארכיון רשות העתיקות).

בקוטר 6 מ' במזרחה של חצר מוקפת עמודים (15.2×14.4 מ'), שתחתיה בור מים (קיבולתו כ־170 מ"ק); הבור קורה בלוחות בזלת הנשענים על עשר קשתות הנתמכות בחמישה עמודים מרכזיים, ערוכים בטור ממערב למזרח. מצפון ומדרום לחצר הותקנו שתי אכסדרות מעוגלות (אפסידליות) עמוקות. קצות הסטווים המזרחי והמערבי של החצר (2.6×24.5 מ') הסתיימו בגומחות מעוגלות. לאולם הבסיליקלי, לחצר ולאגף שממערב לה יש ציר סימטרי משותף שמהלכו מערב-מזרח. הארמון עמד בניצב לקרדו, כ־70 מ' ממזרחו (איור 3).<sup>8</sup>

פני השטח משתפלים מזרחה, לעבר הכנרת. שם נשתמרו שרידיהן של שתי קומות. יוצאי דופן הם שני תאים תת קרקעיים באגף הצפוני ביותר, בעלי רצפת טיח, ספסל, וחלונות נמוכים וצרים, כחרכים, הפתוחים אל החוץ (שני חרכים בתא המזרחי, חרך אחד בתא המערבי), המוציאים מכלל אפשרות שהיה זה מרחב אחסון. הוצע שהיו אלה תאי מעצר.<sup>9</sup> האגף המזרחי הוא תוספת תחומה בקיר עבה (1.25 מ') ומיוחסת לשלב III של המכלול.<sup>10</sup> צורתו כמסדרון ארוך (39×5.8 מ') מרוצף פסיפס והוא מתוארך למאה החמישית. בשלהי מאה זו, או בראשית המאה שלאחריה, הוארך האולם האפסידלי מזרחה ורצפת המסדרון האמור נחתכה באפסיס חדש (קוטרו 7 מ'). עיון בתוכנית (איור 4) מעלה על הדעת שני שלבי משנה. בראשון האפסיס היה פחוס והותר מאחוריו מעבר פתוח במסדרון, ובשני – האפסיס העמוק יותר חסם לחלוטין את המסדרון. המבנה בצורתו זו שימש ברציפות עד שחרב ברעש האדמה של 749 לסה"נ.

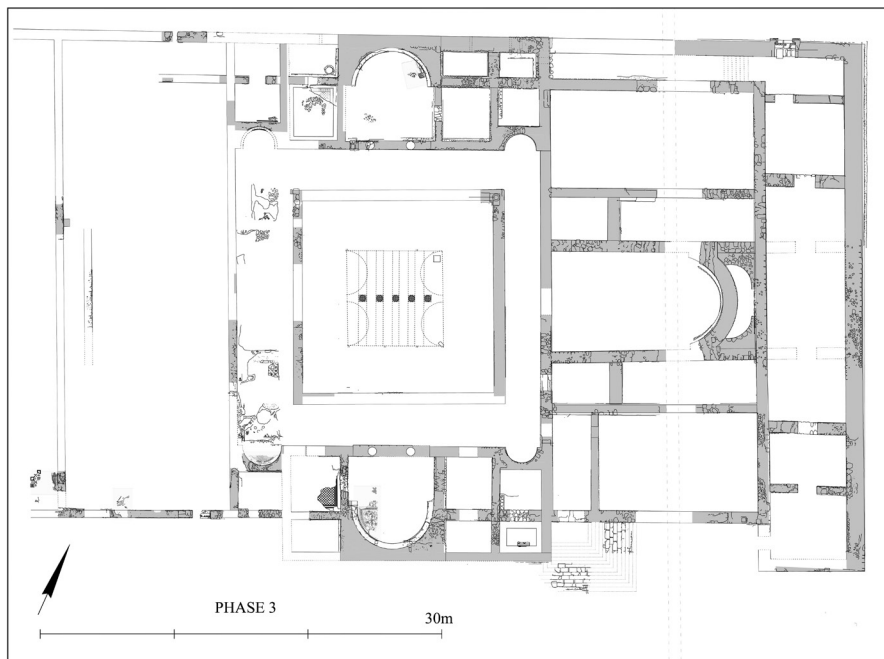
את האולם האפסידלי ואת האכסדרות העמוקות הוצע לבאר כחדרי קבלה ואירוח – האגף הציבורי של המכלול. את אגף המגורים הוצע למקם במערב, סמוך לקרדו, חלק שנחשף רק בחלקו. הדעת נותנת שהכניסה המרכזית למכלול הייתה גם היא בצד זה, על הציר הסימטרי שלו. שני פתחים נוספים היו מדרום. אל אחד מהם עלה גרם מדרגות

8 לפי יוהר הירשפלד וערן מאיר סלילת הקרדו והנחת התשתית העירונית באזור זה נעשו במאות השנייה-השלישית לסה"נ (שכבה VI). מקדש לכבוד הדריאנוס, הדריאניאום (שבנייתו לא הושלמה), הוקם במאה השנייה לסה"נ. קיר יסוד עבה מבולת מציין כנראה את הגבול הדרומי של השטח שעליו הוא נבנה. מתחת לקיר הבולת נמצאו שרידים קדומים יותר, שהוצע לתארכם למאה הראשונה לסה"נ. לפי הצעתם, במאה הרביעית הוקם בשטח שבין בית המרחץ למתחם המקדש שוק (macellum), שתקרתו נתמכת בשורות של אומנות. לתיאור ולתארוך השלבים ראו: יוהר הירשפלד וערן מאיר, 'טבריה – 2004', חדשות ארכיאולוגיות, 118 (2006.4.23) (גיליון אלקטרוני: tinyurl.com/5ctra9x9; נבדק ב־23 ביוני 2020). בתקופה הביזנטית נבנתה כנסייה בצידו הצפוני של מתחם האדריאניאום. המשך החפירות ועיון חוזר לימדו שבשטח האמור לא היה מבנה שוק רומי-ביזנטי ושהאומנות שייכות למסגד מוסלמי. קטיה ציטרין (להלן, הערה 26) רואה במבנה האומנות מסגד גדול, לאור מקבילות רבות; הצעה זו העלה לראשונה, שנים קודם לכן, גדעון פרסטר בדברים שבעל־פה, והיא נבחנה בהמשך גם בידי משלחת הירשפלד.

9 מאיר (לעיל, הערה 4), עמ' 72, 104–105. עובי הקיר הצפוני שכנגדו הם בנויים, מבפנים – 123 ס"מ.

10 כך הירשפלד בדו"ח על חפירות 1993 (לעיל, הערה 3). לפי דעה אחרת האגף המזרחי כולו נבנה בשלב המקורי ורק האפסיסים הם משלב מאוחר יותר.





איור 3. המבנה הבסיליקלי. (א) תוכנית (ענה ימים, משלחת חפירות יוהר הירשפלד בטבריה. באדיבות שולמית מילר); (ב) צילום אוויר כללי ממערב (צילום: יוהר הירשפלד).

רחב מאבני גיר לבנות, דבר המצביע על השיבותו, ועל כן אפשר שדווקא זה היה הפתח המרכזי. אשר לאגף המגורים, אפשר להציע שהוא מוקם דווקא בחלק המזרחי, הצופה אל הכנרת, ומרוחק יותר מרשות הציבור ומהמולת הקרדו, והעניין דורש עיון נוסף. פתח כניסה צפוני (איור 3א), המעוטר בשתי אומנות מזווה עם בסיסים, הוביל לקומה התחתונה, בסמוך לפינה הצפון-מזרחית של המכלול. אפשר שזה היה הפתח שהוביל לאגף פרטי זה. במכלול כולו לא זהו לא מטבח ולא אגף רחצה – שני מרכיבים חיוניים של בית מגורים. יזהר הירשפלד הציע לראות בו לא סתם בית אמידים מפואר אלא וילה אימפריאלית – מבנה ממשל, פרטורים.<sup>11</sup>

המונח 'פרטורים' שימש בעת העתיקה לציון מבנים שונים, הן בהקשר צבאי של מגורי המפקד והן בהקשר אזרחי – כמקום מגוריו של הקיסר או המושל, כנציג הקיסר, וגם לציון מקום משפט ואף תחנות דרכים ששימשו נציגים אימפריאליים. בשלהי העת העתיקה, בעקבות הרפורמה של דיוקלטיאנוס שבה ניטל הפיקוד הצבאי מידי המושל והועבר לדוקס, ובהקשר אזרחי עירוני, המונח שימש בדרך כלל לציון מקום מגוריו של המושל. כך בטקסטים וכך בכתובות, הן בלטינית הן ביוונית.<sup>12</sup>

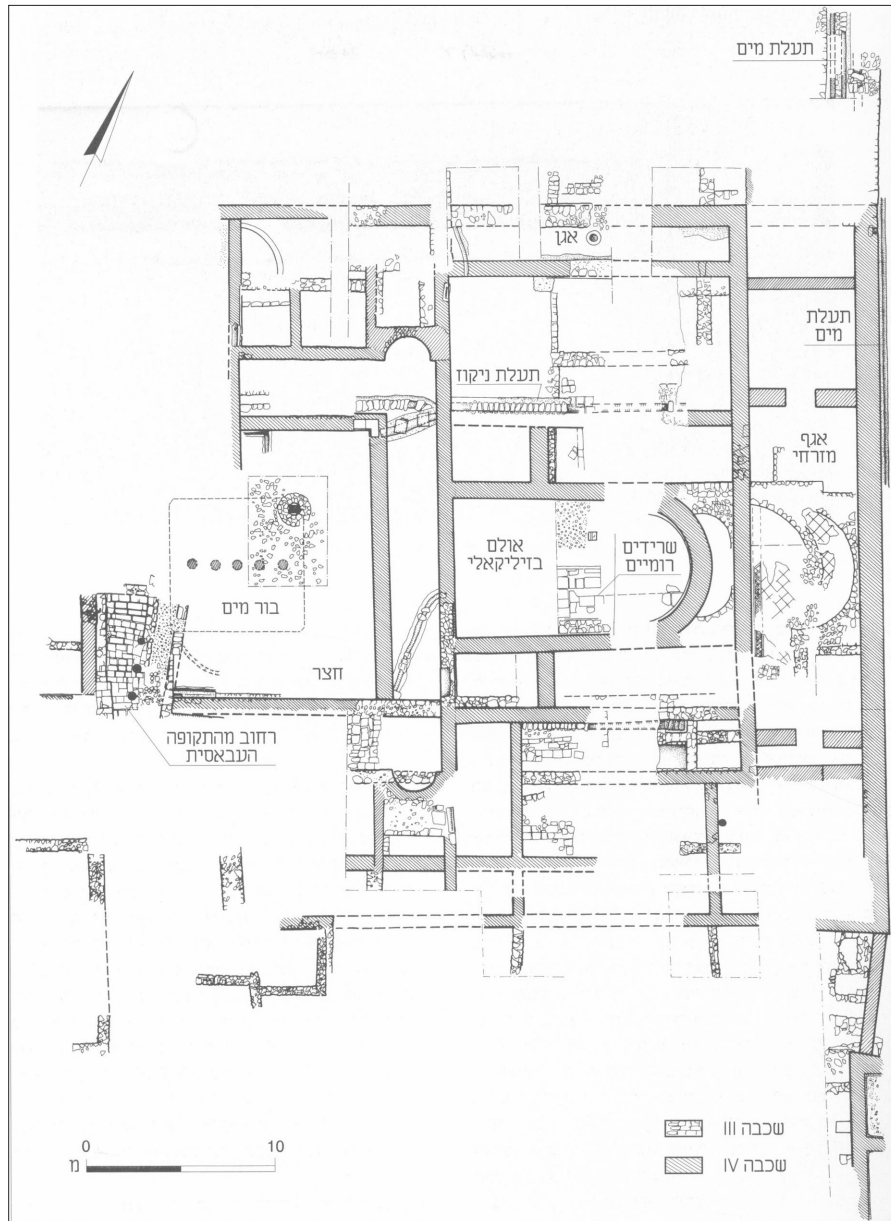
זאב וייס דחה את הצעתו של הירשפלד, והציע לראות במבנה בית אמידים רגיל, אף שהמקבילות שהביא מן העולם הרומי מלמדות שהוא היה מודע לדמיון הפיזי בין בית אמידים לארמון ממשל.<sup>13</sup> עוד קודם לכן ראתה גם תלמידתו, שולמית מילר, במבנה בית אמידים רגיל.<sup>14</sup> מכיוון שמערך ארכיטקטוני לבדו אין בו כדי להכריע בסוגיית ייעודו

11 הירשפלד ובן-אריה (לעיל, הערה 3), עמ' 36 והערה 4; הירשפלד וגלור (לעיל, הערה 4), עמ' 226. הירשפלד שקל אפשרות שהיה זה מושב בית הדין הגדול של יהודי טבריה. בעמ' 229 הוא מדגיש, שאין כל ממצא שיצביע על תפקיד של בית מגורים. לכן, ומשום הדמיון הארכיטקטוני, הוא סבור שהיה זה מבנה ממשל דוגמת ארמון המושל הביזנטי בקיסריה, אך בויקה לנשיא – הפטריארך של היהודים. ואולם, לא עלה שום ממצא שיצביע על זהותו היהודית של המבנה.

12 ראו: Theodore Mommsen, 'Praetorium', *Hermes*, 35 (1900), pp. 437–442; Rudolf Egger, *Das Praetorium als Amtssitz und Quartier römischer Spitzenfunktionäre (Sitzungsberichte Wien*, 250, 4), Wien 1966; Luke Lavan, 'The Praetoria of Civil Governors in Late Antiquity', *Recent Research in Late Antique Urbanism (JRA Suppl.* ed. Luke Lavan, Portsmouth, RI 2001, pp. 39–56. למחקר אחר המביא סקירה על פרטוריה, בעיקר מתקופת האימפריה המוקדמת, ראו: Felix F. Schäfer, *Praetoria: Paläste zum Wohnen und Verwaltung in Köln und anderen römischen Provinzhauptstädten, Köln–Mainz am Rhein 2014*. בעמ' 346–347, שם, הוא מביא רשימה של מקורות – טקסטים וכתובות – המציינים פרטוריה כמגורי המושל ומנהלו, ובהם גם כאלה המתייחסים למקומות משפט ול'ערי משפט' (שם, עמ' 347, כולל וולוביליס שבמאוריטניה טינגיטנה [כיום במרוקו] וערים שונות במצרים). על 'ערי משפט' ראו להלן.

13 זאב וייס, 'בתי אמידים בטבריה בתקופה הרומית ובשלהי העת העתיקה', קום, התהלך בארץ: מחקרים בארכיאולוגיה ובהיסטוריה של ארץ ישראל לזכרו של יזהר הירשפלד במלאת עשור לפטירתו, בעריכת יוסף פטריך, אורית פלג-ברקת וארוו בן-יוסף, ירושלים תשע"ו, עמ' 211–220.

14 שולמית מילר, פסיפסי טבריה וחמת טבריה בתקופה הרומית, הביזנטית והאיסלמית הקדומה, א–ב, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2011; Shulamit Miller, *Luxury, Prestige*;



איור 4. תוכנית המציגה שלבים בהתפתחותו של האולם הבסיליקלי למזרח. ממזרח לאפסיס המערבי שבתוכנית היה מסדרון מרוצף פסיפס שקדם להכשרת האפסיסים שבמזרח במאה השישית (הירשפלד ובן אריה, חדשות ארכיאולוגיות, קד [תשנ"ו; לעיל, הערה 3]).

ושימושו של המכלול, ובהיעדר כתובת מזהה, נותרה שאלה זו פתוחה לפרשנות, בהתאם לנטיית ליבו של החוקר. ואולם מן הראוי לשאול אם הצעתו של הירשפלד באה בחשבון כלל. האם היה בטבריה מבנה ממשל רומי? ואם כן – מתי, והיכן הוא עמד? בטרם נבחר סוגיה זו מן הראוי לסקור בקצרה את תולדות העיר והתפתחותה העירונית.

## ב. סקירה היסטורית קצרה

טבריה נקבעה כבירת הטטררכיה של מייסדה, הורדוס אנטיפס, בנו של הורדוס הגדול, שכללה את הגליל ואת הפראיה שממזרח לירדן. היא נבנתה על גבי קברים ולכן יהודים שומרי מצוות נרתעו מלהתיישב בה. היא נחנכה בשנת 19–20 לסה"נ.<sup>15</sup> בשנת 39, לאחר הגלייתו של אנטיפס, העניק גיוס קליגולה את נחלתו לאגריפס הראשון, ובכלל זה את העיר טבריה.<sup>16</sup> בשנת 43 אירח אגריפס בארמונו בטבריה קבוצה של שליטים בני המזרח, וְסָלִים של רומא כמותו: אנטיוכוס מלך קומגיני, שמשאגראמוס מלך חמת, קוטיס מלך ארמניה הקטנה, פולמון שליט פונטוס והורדוס שליט כלקיס.<sup>17</sup>

בשנת 54 לסה"נ (השנה הראשונה למלכותו של נירון) היא צורפה לממלכתו של אגריפס השני,<sup>18</sup> שבירתה קיסריה פיליפי–פניאס, והמשיכה להיות חלק מממלכתו עד מותו.<sup>19</sup> מעמדה כבירת הגליל ניטל ממנה לטובת ציפורי. נלקחו ממנה 'הבנק המלכותי והארכיון שהיו אצלם'.<sup>20</sup> בשנת 100 היא עברה לשלטון רומי ישיר. עוד קודם לכן, ערב המרד, בשנת 66, היא בוצרה בחומות בידי יוסף בן מתתיהו, מפקד הגליל מטעם הנהגת

*and Grandeur: The Mansions and Daily Life of the Social Elite of Judaea-Palestine During the 1<sup>st</sup> c. BCE–6<sup>th</sup> c. CE*, Ph.D. dissertation, The Hebrew University of Jerusalem, 2018, pp. 167–169; שולמית מילר, 'פסיפטי טבריה', ארץ ישראל, לא (תשע"ה), עמ' 247–255.

15 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות יח, 36–38; מיכאל אבי יונה, 'איטוד טבריה', ארץ כנרות, בעריכת חיים זאב הירשברג ושמואל ייבין, ירושלים תשי"א, עמ' 37–45; נדפס מחדש בתוך: חיים זאב הירשברג (עורך), כל ארץ נפתלי: הכינוס הארצי הכ"ד לדיעת הארץ, ירושלים תשכ"ח, עמ' 163–169. ראוי לציין שבכל השטח שנחפר לא נמצאו קברים מתחת למבנים. אפשר שמצויים קברים באזורים צפוניים יותר, שטרם נחפרו.

16 קדמוניות יח, 237.

17 קדמוניות יח, 338.

18 קדמוניות כ, 159. יוסף בן סימאי, 'אפיטרופוס של המלך', שהייתה לו חצר בשיחין, היה אולי אפטרופוס שלו שהופקד על טבריה. זוהי הצעה שראוי לשקול. על אודותיו ראו: בבלי, שבת קכא ע"א. שם ובמקבילות שלא נזכר בהן היותו אפטרופוס של המלך, נזכרת חצר שלו בשיחין. ראו: תוספתא, שבת יג, ט (מהדורת ליברמן, עמ' 60); ירושלמי, נדרים ד ט, לח ע"ד (כ"י לידן, טור 1030 במהדורת האקדמיה ללשון העברית); דברים רבה, מהדורת ליברמן, ואתחנן, ד"ה 'מהו בכל לבבך', עמ' 70. את עדות הבבלי יש אולי לקבל בקורט של מלח.

19 תאריך פטירתו נתון במחלוקת. יש הגורסים שהוא מת בשנת 95/6. לפי דעה אחרת הוא כנראה נפטר כבר בשנת 88/9. אחרים גורסים ששנת מותו הייתה 94/5 או שנת 100 לסה"נ.

20 יוסף בן מתתיהו, חיי יוסף, פרק ט, סעיף 37; תרגום שוורץ (לעיל, הערה 5), עמ' 72.

העם בירושלים.<sup>21</sup> לאחר ששמעון בר יוחאי טיהר את העיר מטומאת קברים, באמצע המאה השנייה, הפכה טבריה למרכז יהודי חשוב. היא הייתה כנראה מקום המפגש בין אנטונינוס לרבי, שבו הודיעו על כוונתו לעשות אותה לקולוניה.<sup>22</sup> נראה שהיא אכן זכתה במעמד זה, אף שהראיה שביקשו לכך ממטבעות העיר מימי אלגבלוס (218–222 לסה"נ) התבררה כמוטעית.<sup>23</sup> מוסדות ההנהגה היהודית הועברו אליה בהדרגה: תחילה הישיבה הגדולה בראשות ר' יוחנן (נפטר ב־279), ואחר כך הנשיאות, בראשות ר' יהודה נשיאה, נכד נכדו של ר' יהודה הנשיא,<sup>24</sup> שהעתיק אליה את מגוריו מציפורי. בין פעולותיו הראשונות – חידוש חומת העיר שנפרצה בעת כיבוש אספסיאנוס. העיר, שהייתה יהודית בעיקרה, השתתפה לצד ציפורי ולוד במרד גאלוס (351/2 לסה"נ) ועקב כך היא נפגעה.<sup>25</sup>

21 יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים ב, 572; ג, 465.

22 בבבלי, עבודה זרה י ע"א: א"ל אנטונינוס לרבי: בעינא דימלוך אסירוס ברי תחותי ותתעביד טבריא קלניא' (=אני מבקש שימלוך אסירוס בני תחתי ושתעשה טבריא קלניא; שמואל קליין, ספר היישוב, ירושלים תרצ"ט [מהדורת צילום: תשל"ח], עמ' 56, מס' 62). עודד אבישר (עורך), ספר טבריה: עיר כינרות ויישובה בראי הדורות, ירושלים 1973, עמ' 81–84, מזהה את הקיסר עם ספטימיוס סוורוס וסבור שהמפגש שם עם רבי היה בעת שהגיע לעיר לרחוץ בחמי טבריה. רבים מזהים את אנטונינוס עם בנו, קרקלה (211–217 לסה"נ), אך יש גם דעות אחרות ולא כאן המקום להרחיב בכך. מפגש בין רב (לא רבי) הבא לחמת טבריה לרומאים נזכר בירושלמי, ברכות ט א, יג ע"א–ע"ב (טור 67 במהדורת האקדמיה), ושם השליט הנזכר הוא ספיינוס. הרקע עשוי להיות שנות המלחמה בין ספטימיוס סוורוס לפסקניוס ניגר. במקבילה בילקוט שמעוני, יואל, רמז תקלו, נזכר סתם גבר אחד (חד גברא) ושם השליט – פופיינוס.

23 ראו: Alla Kushnir-Stein, 'Coins of Tiberias with Asclepius and Hygieia and the Question of the City's Colonial Status', *Israel Numismatic Research*, 4 (2009), pp. 95–108. וראו הדיון בסוגיה זו אצל אהרן אופנהיימר, הגליל בתקופת המשנה, ירושלים תשנ"א, עמ' 75–78, המציין (שם, הערה 64) שהעדות היחידה למעמדה של טבריה כקולוניה באה בשטר כתובה משנת 1035 שנמצא בגניזה, אשר כתוב בו: 'מדינתא טיבריא קלוניא'. עם זאת, הוא מציין שקיומם של אסטרטגים, המקבילים ל־*duoviri*, לצד חברי הבולה במנהל העירוני כבר בימי רבי, מצביע על מעמדה כקולוניה, כי מוסד הדואויראט נתקיים רק בערים בעלות מעמד של קולוניה רומית, והסוורים הרבו להעניק מעמד זה לערים שונות. אופנהיימר גם כורך בהעלאה זו במעמדה של העיר את ההעברה ההדרגתית של מוסדות ההנהגה היהודית מציפורי לטבריה.

24 שמואל ספראי, 'היישוב היהודי בגליל ובגולן', ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, א, בעריכת צבי ברס ואחרים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 161.

25 יוסף גייגר, 'המרד בימי גאלוס', שם, עמ' 202–208. יש הממעיטים בהשפעתו של מרד זה על היישוב היהודי. לפי האמור במקורות נפגעו במהלכו לוד, טבריה וציפורי: הירונימוס, כרוניקון, *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte* [=GCS], 24 (47, Berlin 1956, p. 238); פסיקתא רבתי, ח, מהדורת איש שלום, כט ע"ב. לדברי הירונימוס ציפורי וטבריה נשרפו במהלך דיכוי המרד ואף כפרים רבים ובהם לוד. לסקירת הדעות במחקר ראו: Menahem Mor, 'The Events of 351–352 in Palestine: The Last Revolt against Rome?', *The Eastern Frontier of the Roman Empire (BAR International Series)*, 553 (II), eds. David H. French and Chris S. Lightfoot, Oxford 1989, pp. 335–353. מטמון של 2,755 מטבעות, שהמאחרים שבהם הם משנת 351/2, שנמצא בחפירות בשכונת נווה

ישוב נוצרי התפתח בעיר כבר במאה הרביעית, בעידודו של הקיסר קונסטנטינוס. כנסייה ראשונה שנחשפה במרכז העירוני תוארכה לסוף המאה הרביעית או לראשית המאה החמישית.<sup>26</sup> אין זה מן הנמנע שראשיתה בקפלה קטנה שהקים הקומס יוסף (ראו להלן).

יוסף בן מתתיהו מזכיר את מועצת העיר (בולי), בית כנסת, חומה והיפוודרום. נזכר גם מאגר נשק של הורדוס אנטיפס ל-70,000 חיילים, שחלקו ודאי אוסן בטבריה.<sup>27</sup> במקורות חז"ל נזכרים שער העיר 'פילי של טבריה', מצודתה 'קסטרה דטבריה', בתי מדרש, שווקים, 'אילסיס' ו'פחורא', אצטדיון, בית מרחץ, בית כסא, בית כנסת לחברי הבולי, מבני קבר מפוארים ועוד.<sup>28</sup> מרחץ בטבריה, בעל כיפה, נזכר כבר בימי ר' עקיבא (המחצית הראשונה של המאה השנייה), וכן בימי ר' יוחנן (המאה השלישית).<sup>29</sup> חלקים מטבריה ומתחומה הכפרי (וכך גם ציפורי ותחומה הכפרי ועוד ערים רבות) חרבו ברעש של שנת 363 לסה"נ.<sup>30</sup> אותותיו של רעש זה טרם ניכרו בחפירות שנערכו בעיר עד כה, אבל סביר להניח שטבריה, כמו שכנותיה, אכן נפגעה ברעש זה.

ירק בלוד, יכול ללמד שהיא אכן נפגעה במרד זה. ראו: Gabriela Bijovsky, 'Numismatic Evidence for the Gallus Revolt: The Hoard from Lod', *Israel Exploration Journal*, 57 (2007), pp. 187–203. החורבן של רעש 363 שפגע במקומות הרבה וטשטש את נזקי המרד שהתרחש רק שנים מעטות קודם לכן.

26 Katia Cytryn, 'Tiberias' Houses of Prayer in Context' קום, התהלך בארץ (לעיל), הערה 11, חלק אנגלי, עמ' 235–248\*.

27 קדמוניות יח, 251. את התיאטרון שנתגלה בחפירות (לעיל), הערה 3, שראשיתו מיוחסת להורדוס אנטיפס, יוסף בן מתתיהו אינו מזכיר.

28 למבחר מקורות ראו: יחזקאל כהן, טבריה בתקופת המשנה והתלמוד, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ו. ראו גם: שאול ליברמן, הירושלמי כפשוטו, א, א: שבת, עירובין, פסחים, ניריורק וירושלים תשס"ח<sup>3</sup>, עמ' 292. לבאור 'אילסיס'/'אילוסיס' כאצטדיון ראו: הנ"ל, 'תיקוני ירושלמי: ג', תרביץ, ג (תרצ"ב), עמ' 205–212, ובפרט עמ' 208–209. אחרים הציעו ש'אילסיס' היה אזור תעשיית הזכוכית (ראו: מנחם הירשמן, קהלת רבה [להלן], הערה 34), עמ' 187). 'פחורא' הוא מרכז לייצור כלי חרס. ברי שהעיסוק במקורות חז"ל לחקר הריאליה הפיזית וההיסטורית מחייב זהירות רבה, במיוחד כשמדובר בתלמוד הבבלי ובמקראות שאין להם מקבילות במקורות ארץ ישראלים. יש חוקרים המבטלים מכול וכול את תקפותם של מקורות חז"ל לשחזור הריאליה. רבים אחרים מבקשים לברור את הבר מן התבן, ודוגמה מובהקת היא שאול ליברמן. אנו נמנים עם האחרונים.

29 ירושלמי, סנהדרין ז יג, כה ע"ד (מהדורת האקדמיה ז, יא, טור 1306); מדרש תנחומא, ויחי, ו. ראו: מנחם הירשמן, 'סיפורי בית המרחץ בטבריה', טבריה: מייסודה עד הכיבוש המוסלמי (לעיל), הערה 1, עמ' 119–124.

30 Sebastian Brock, 'A Letter Attributed to Cyril of Jerusalem on the Rebuilding of the Temple', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 40 (1977), p. 276, article 11

## ג. ארמון בטבריה – עדות המקורות

כאמור, כבר מראשיתה נמצא בטבריה גם ארמון השליט – ארמונו של הורדוס אנטיפס, מייסד העיר ומכוננה כבירת אזור שלטונו, במקומה של ציפורי. זה היה מבנה מפואר שעוטר בפסלי חיות והתקרות של אחדים מהדריו היו מצופות זהב. היו בו 'מנורות קורנתיות ושולחנות מלכותיים וגם כמות נכרת של כסף בלתי טבוע'. בעת המרד הוא הוצת באש והחפצים הללו נשדדו בידי המציתים.<sup>31</sup> סביר להניח שהוא כלל גם בית מרחץ, כמקובל בארמונות ההרודיאניים. בשכבה התחתונה של חפירות הירשפלד, בשטח מצומצם, נתגלו כאמור שרידי מבנה הרודיאני מפואר הבנוי באבני גזית הרודיאניות טיפוסיות, עמודים מצופי לוחות גיר דמויי שיש, ריצוף אופוס סקטילה וקירות מעוטרים בפרסקאות בסגנון הארמונות ההרודיאניים במצדה, בקיפרוס, ביריחו ובקיסריה. הממצא הקטן – חרסים, כלי זכוכית, מטבעות וכדומה – מתחת לרצפות מלמד שהמבנה הוא מן המאה הראשונה לסה"נ. לפיכך הציע הירשפלד שהיה זה ארמונו של הורדוס אנטיפס.<sup>32</sup> כאמור, אם אמנם כך הם פני הדברים, הרי הדעת נותנת שנחלה הרודיאנית זו הפכה בהמשך לרכוש פרובינקיאל-אימפריאלי רומי. נוהג שבעולם הוא שנכס פרטי של שלטון קיים עובר לידי שלטון חדש.<sup>33</sup> והנה, במקורות חז"ל השתמרה מסורת על ארמון הקשור בשהות הדריאנוס בטבריה:

הדריאנוס שחיק עצמות הוה סליק מן טבריה לארעא [דישראל]. חמא חד סב נציב נציבין. אמר ליה: סבא סבא אילו קרצת לא אחשיכת; אילו לאת בטליתוך לא לאת בסיבותיך. אמר ליה: חיך מרי הקרצית וחשכית ומה דבעא [מארי] עבד. אמר ליה: בחיך סבא, אי עבדן אלין נצבתא ביומך, את מטעים לי מינהון. זכה הוא סבא ועבדן אילין ניצבאתא ביומיה ומלא סליה תונין ואזל וקם ליה קמיה. ואמר ליה: מאן את. אמר ליה: הוא סבא דעברת עלי ואמרת לי אי עבדן אילין ניצבאתא ביומך את מטעים לי מינהון. אמר להו: פנו יתהון מיניה ומלו יתיה ליה דינרין. איתעביד ליה כן. אזיל וגליג לבני ביתיה. שמעת מגירתיה, אזלת ואמרת לבעלה: בר קבלאי בר קבלאי שמעת [דהדין] מלכא רחים תיניא. אמר ליה: [מן] הן את מודע ליי? אמרה ליה: דהדין סבא מגירן מלא סליה תינין ומלו יתיה דינרין. קרץ בלילה ומלא מרעלא וטען על חמרא ואזל וקם ליה קמיה. אמרין ליה:

31 חיי יוסף, סעיפים 65–69; תרגום שוורץ (לעיל, הערה 5), עמ' 79–80.

32 הירשפלד וגלור (לעיל, הערה 4), עמ' 223–224 והערות 39–40.

33 לדוגמה, ארמון הורדוס בקיסריה הפך לארמון הפרוקורטורים הרומיים, ואחר כך לארמון אגריפס הראשון ובהמשך לארמון המושלים הרומיים. ארמון הורדוס בירושלים היה לפרטורים של הפרוקורטורים הרומיים, וארמון החשמונאים בעיר היה לארמון אגריפס הראשון. ארמונות המדבר ההרודיאניים המבוצרים עברו לרשות הצבא הרומי. ביריחו, גן האפרסמון המלכותי עבר לרשות הפיסקוס הרומי והשלב המאוחר של הארמון השלישי הפך לוויולה רומית, מן הסתם של השלטון. אשר לעולם הרומי בכללותו, בכחמישיית מכלל 48 הערים הנידונות בספרו של רודולף הנש (להלן, הערה 70), השלטון הרומי התנחל במבני השלטון של התקופה הקדם רומית. מלבד קיסריה, כך היה גם באלכסנדריה, באנטיוכיה ובסירקוז (הנש, שם, עמ' 374).

מן את? אמר להון: שמעית דהדין מלכא רחים תיניא. אמר להון [מלכא]: איזיל ואוקמיה בתרע פלטיין כל [דגאייס] ועבר יהי [טרי] להון באפיה. אתעביד ליה כן. אול וגליג לבני ביתיה. אמרון ליה: זיל וצלי לברייך דהוון תינין ולא הוון אתרוגיין, דהוון בשיליה ולא הוון פגיין (ויקרא רבה כה, ה, מהדורת מרגליות, עמ' תקעו-תקעט).

תרגום: הדריינסו שחיק עצמות היה עולה מטבריה לארץ ישראל. ראה זקן אחד נוטע נטיעות. אמר לו: זקן זקן אילו השכמת לא החשכת; אילו יגעת בילדותך, לא יגעת בזקנותך. א"ל: חייך אדוני, השכמתי והחשכתי ומה שרצוי לאדוני (=לרבינוני) הוא עושה. א"ל: בחייך זקן, אם עושות נטיעות אלו ביומך, אתה מטעים לי מהן. זכה אותו זקן ועשו אותן נטיעות ביומו ומלא סלו תאנים והלך ועמד לו לפניו. ואמר לו: מי אתה? א"ל: אותו זקן שעברת אצלי ואמרת לי: אם עושות נטיעות אלו ביומך, אתה מטעים לי מהן. אמר להם: פנו אותן ממנו ומלאו אותן דינרין. נעשה לו כן. הלך וסיפר לבני ביתו. שמעה שכנתו, הלכה ואמרה לבעלה: בן החושך בן החושך, שמעת שהמלך הזה אוהב תאנים. אמר לה: מנין את מודעת לי? אמרה לו שזה הזקן שכננו מילא סלו תאנים ומלא אותו דינרין. השכים בלילה ומילא מרעיל (=כלי קיבול גדול) וטען על חמור והלך לו לפניו. אמרו לו: מי אתה? אמר להם: שמעתי שמלך זה אוהב תאנים. אמר להם המלך: לכו והעמידוהו בשער הפלטיין. כל שמודמן ועובר יהא משליך לו בפניו. נעשה לו כן. הלך וסיפר לבני ביתו. אמרו לו: לך ותודה לבוראך שהיו תאנים ולא היו אתרוגים, שהיו בשלים ולא היו פגים.<sup>34</sup>

34 ראו: יונה פרנקל, 'הומן ועיצובו בסיפורי האגדה', מחקרים באגדה, תרגומים ותפילות ישראל לזכר יוסף היינמן, בעריכת עזרא פליישר ויעקב י' פטוחובסקי, ירושלים תשמ"א, עמ' קנד-קנה: סיפור הדריאנוס והזקן'. הנוסח להלן ותרגומו לעברית הוא על פי פרנקל (שם, עמ' קנה). בסוגריים מרובעים מובאות השלמות מתוך חילופי הנוסח שבכתבי יד אחרים. הפיסוק הוא שלנו. לנוסח קהלת רבה ראו: מנחם הירשמן (עורך), מדרש קהלת רבה, א-1: מהדורה בקורתית על פי כתבי יד וקטעי גניזה, עם מבוא, מסורת המדרש, חילופי נוסח ופירוש מאת מנחם הירשמן, בסיועו של שאול ברוכי, ירושלים תשע"ז, עמ' 152-153. תרגום לעברית של הטקסט הארמי מובא שם, וכך גם בספר היישוב (לעיל, הערה 22), עמ' 56, מס' 61 ו. בקהלת רבה ב, כ, המפגש הראשון אירע כשעבר הדריאנוס 'באלין שבילי דטבריא', והמפגש השני - בארמון. גם במדרש תנחומא (בובר), קדושים, ח, המעשה אירע לפני הדריאנוס ועבדיו. השם טבריה אינו נזכר שם. כך גם במדרש תנחומא (ורשא), קדושים, ח. בילקוט שמעוני, קדושים, רמז תרא, המפגש הראשון אירע כשעבר הדריאנוס 'באלין שבילי דטבריא'. גם שם לא נזכר ארמון במפורש, אך סיפור המעשה דומה. עוד טקסט המלמד שהדריאנוס היה מסתובב באזור טבריה מובא במדרש תנאים לדברים, כו (עמ' 262 במהדורת הופמן: השמטות והוספות): 'אמרו כשעלה הדרינוס במעלה חמת גרר (צ"ל: גדר) מצא קטנה אחת בת ישראל על מעלה שן חמת גרר אמ' לה מה טיבך אמ' לו בת ישראל אני מיד ירד מן הקרון שלו והשתחוה לה...'. לפי מרדכי מרגליות (ויקרא רבה, מבוא, עמ' xxxiii-xxviii), לשון המדרש עברית וארמית והוא נערך בארץ ישראל ויש לתארכו בגרסתו הנוכחית סמוך לחתימת הירושלמי, לא יאוחר מאמצע המאה החמישית; מהדורה קדומה שלו - מדרש אגדי לויקרא ששימש בסיס לנוסח שלפנינו - כבר הייתה ערוכה בסוף המאה הרביעית. יש המאחרים את מועד עריכתו להמשך המאה החמישית או לראשית המאה השישית. ראו: Eyal Ben Eliyahu, Yehudah Cohn and Fergus Millar, *Handbook of Jewish Literature from Late Antiquity 135-700 CE*,



ניתן כמובן לטעון שזו אגדה שתכליתה דידקטית, הלצה שאין מאחוריה שום ממשות היסטורית, ולא סיפור על מעשה שהיה. התכלית הדידקטית אכן ניכרת לעין, אבל הסוגיה החשובה לענייננו היא ה'מושב בחיים' (Sitz im Leben) של הסיפור: עד כמה הוא מעוגן בהווה היסטורית ממשית ומהו פרק הזמן הסביר להתהוותו. ההקשר ההיסטורי של הסיפור נבחן בידי פטר שפר ואחר כך, במידה מסוימת, גם אצל גלית חזן רוקם.<sup>35</sup> סוגיה זו תיבחן ביתר פירוט להלן.

כידוע, הדריאנוס מתואר בספרות התלמודית בגישה אמביוולנטית.<sup>36</sup> נראה שבשנים הראשונות למלכותו הוא נטה חסד ליהודים, הן במצרים הן בארץ ישראל. כמה מובאות במקורות חז"ל שבהן הוא מתואר כקיסר תאב דעת, המשוחח עם רבי יהושע בן חנניה ומתחקה אחר מהותה של היהדות,<sup>37</sup> משקפות פרק זמן זה.<sup>38</sup> הוא גם הבטיח לבנות מחדש

Oxford 2012, p. 83–85. מדרש קהלת רבה נערך בארץ ישראל במאה השישית או בראשית המאה השביעית, קודם לכיבוש המוסלמי (הירשמן, שם, עמ' יז–ט). הריאליה הגאוגרפית המשתקפת בו היא גלילית: עוזי ליבנר, אצל הירשמן, עמ' קיז–קכה. מדרש תנחומא – שלושה קבצים של מדרשי אגדה על התורה – גם הוא מקורו ארץ ישראל, גלילי בעיקרו. הוא הגיע לכלל גיבוש במחצית הראשונה של המאה התשיעית. ילקוט שמעוני הוא אסופת מדרשים ממקורות שונים בספרות חז"ל שנלקט כנראה בפרנקפורט בתחילת המאה השלוש עשרה, ועל אף זמנו המאוחר, הוא מקור חשוב לשחזור מדרשים שאבדו.

Peter Schäfer, *Der Bar Kokhba-Aufstand: Studien zum zweiten jüdischen Krieg gegen Rom*, Tübingen 1981, pp. 241–242; Galit Hasan-Rokem, *Tales of the Neighborhood: Jewish Narrative Dialogues in Late Antiquity*, Berkeley–Los Angeles–London 2003, pp. 117–130; גלית חזן-רוקם, 'הדריינוס כגיבור הלצה יהודית', רצף ותמורה: יהודים ויהדות בארץ ישראל הביזנטית-נוצרית, בעריכת ישראל ל' לוי, ירושלים תשס"ד, עמ' 183–192. שפר גורס שיש להבדיל בין התוכן למסגרת, וייתכן שאכן היה ביקור של הדריאנוס בטבריה. הוא סבור שהקטעים המגלים יחס חיובי אל הדריאנוס במקורות חז"ל אופייניים להקשר המידי ונכתבו זמן קצר אחרי האירועים המתוארים בהם. וראו גם: הר (להלן, הערה 37).

אהרן אופנהיימר, 'התקופה שבין המרידות', ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, בעריכת צבי ברס ואחרים, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 42–47.

הנושאים שנידונו הם מהותו של האל, בריאת העולם, עשרת הדברות, התחייה בבשר, המלאכים, השבת ועוד. ראו למשל: בבלי, שבת קיט ע"א: 'אמר לו קיסר רבי יהושע בן חנניא: מפני מה תבשיל של שבת ריחו נודף? אמר לו: תבלין אחד יש לנו, ושבת שמו, שאנו מטילין לתוכו – וריחו נודף. אמר לו: תן לנו הימנו! אמר לו: כל המשמר את השבת – מועיל לו, ושאינו משמר את השבת – אינו מועיל לו'. ראו גם בבלי, חולין נט ע"ב–ס ע"א; פסיקתא רבתי, כא, מהדורת איש-שלום, צט ע"א. ראו גם: משה-דוד הר, 'משמעותם ההיסטורית של הדיאלוגים בין חכמים לגדולי רומי', דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ד, ירושלים תשל"ג, עמ' 269–297, ובפרט עמ' 286–287, הערה 121, התייחסות לסיפור. הר מוצא הקבלה בין פתיחותו של הדריאנוס כלפי הזקן (וקטנה אחת בת ישראל – לעיל, הערה 34) ובין תכונת אופי שלו ב־*Scriptores Historiae Augustae. Vita Hadriani* XX.1: 'בשיחותיו גם עם הפשוטים שבעם, נהג סבר פנים יפות ביותר, בגנותו את אלה אשר, על ביטוי זה של אנושיות, הביטו בעין צרה, כשומרים, כביכול, על אושיות משטר הפרינקס' (תרגום דוד גולן, חיי הדריאנוס, ירושלים [חש"ד], עמ' 67).

פרק זמן זה, של אהדה להדריאנוס, משתקף כנראה גם בספר החמישי של חזיונות הסיבילות, ספר

את המקדש היהודי. בבראשית רבה אנו קוראים: 'בימי רבי יהושע בן חנניה גזרה מלכות שיבנה בית המקדש, הושיבו פפוס ויוליאנוס טרפזין מעכו ועד אנטוכיא והיו מספקין לעולי גולה (כ"י: כסף וזהב וכל צרכם)...' (תולדות, סד, תיאודור-אלבק, עמ' 710-711). הכוונה של הדריאנוס לשתף את היהודים בבניית המקדש בעיר החדשה עולה גם מאיגרת בר־נבא טז, ד, בגנות היהודים: 'וגם אספר לכם אודות המקדש... שהרי על ידי הלחימה שלהם נהרס בידי האויבים ועכשיו גם הם [ו]המשרתים של האויבים יבנו אותו שוב...'<sup>39</sup> סיפור מפגשיו של הטבריאני הזקן עם הדריאנוס, המביע כבוד לקיסר והיעדר יראה מפניו, מתייחס גם הוא לאותו פרק זמן.<sup>40</sup> זהו פרק הזמן הסביר היחיד להתהוותו של הסיפור, ולא כל מועד המאוחר לדיכוי האכזר של מרד בר־כוכבא. כלומר, הסיפור אכן מעוגן בהוויה היסטורית שהתקיימה בפועל.

בהקשר זה ראוי להזכיר מקור נוסף המדבר בבית הקיסר ('בי קיסר'), דהיינו ארמונו, בפרק הזמן הנדון. הוא נזכר כזירת ויכוח בין רבי יהושע בן חנניה לבין מין בנוגע לחסד האל והסתר פניו.<sup>41</sup> מן הכתוב לא ברור אם הויכוח היה בטבריה. ואולם במקורות חז"ל לא נזכר ארמון בשום מקום אחר מלבד זה ששימש את הדריאנוס בטבריה.

שמחברו יהודי־מצרי, שורות מו-מט: 'ואולם אחריו אחר ישלוט. אדם – לו ראש כסף (חבוש כובע של כסף) ולו שם ים (אדרי־נוס), ויהי מעולה מכל וכל וכל יבין. ובימיך, המעולה, המפואר, בעל שערות השחור. ובימי צאצאיך, תהיה זאת לעולמים' (תרגום גדליה אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, א-ב, תל־אביב תשי"ט<sup>3</sup>, עמ' 283). נראה שהדברים משקפים את היחס אליו לאחר ביקורו הראשון בירושלים ופעולותיו למען יהודי מצרים בעקבות 'פולמוס קיטוס' (להלן).

39 תרגום דניאל שוורץ, 'איגרת בר־נבא ומרד בר־כוכבא', ציון, מו (תשמ"א), עמ' 339-340, ושם גם דיון על הנוסח הנכון של הטקסט ופירושים שונים שהציעו חוקרים לביור המקדש שעליו מדובר ומי היו בוניו. תרגום מעט חופשי ומורחב מופיע אצל אלון, שם, עמ' 280. רבים החוקרים הסבורים שהקריאה הנכונה מדברת רק על הנוכרים כבוני המקדש, ללא שיתופם של היהודים. כך למשל אמיל שירר ומהדיריו (להלן, הערה 57, עמ' 535-536). גם חוקרים אחרים שוללים את ההבנה שהדריאנוס התכוון לבנות מחדש את המקדש היהודי. ראו גם דיונו של אלון (שם, עמ' 270-289) על המקורות השונים – יהודיים, נוצריים ונוצריים – המדברים על כוונת הדריאנוס לחדש את העיר ואת המקדש היהודי ותקפותם כמקור היסטורי.

40 עם זאת, ברי שהכתוב לגנאי בראשית הסיפור – 'הדריאנוס שחיק עצמות' – הוא תוספת המשקפת פרק זמן מאוחר, לאחר הדיכוי של מרד בר־כוכבא.

41 בבלי, הגיגה ה' ע"ב. הם בוטאו במחווה: כנראה כף יד על הפנים לבטא הסתר פנים, ויד פרושה, נטויה, לבטא הטיית חסד. רבי יהושע בן חנניה גם נהג ללכת ל'בי אבידן', אודיאון, ולנהל שם ויכוחים עם המינים במעמד הקיסר (בבלי, שבת קנב ע"א: 'אמר ליה קיסר לרבי יהושע בן חנניה: מאי טעמא לא אתית לבי אבידן?'). ידוע שהיה אודיאון בקיסריה, והקיסר, בשהותו שם, יכול היה להתגורר בארמון המושל שבעיר. בצירוף 'בי קיסר', בדומה ל'בי אבידן' = אודיאון, נראה שהכוונה לבית במשמעות של מבנה ולא של חבורת הקיסר. התרגום האנגלי של אפשטיין לבבלי שבת, מהדורת סונצ'ינו, מביא כאן 'court of Caesar', אבל ראו: Solomon Schechter and Wilhelm Bacher, 'Joshua ben Hananiah', *Jewish Encyclopedia*, 7, New York-London 1906, pp. 290-292 (tinyurl.com/98ktk2v7). הם סבורים כי emperor's palace הוא מקום המפגש.

אפיפניוס מזכיר הדריאניאון<sup>42</sup> שעמד בטבריה. הדברים מובאים בסיפור עלילותיו של הקומס יוסף – יהודי מומר, בן ביתו של הנשיא, שקיבל תואר כבוד מן הקיסר קונסטנטינוס וביקש להקים כנסיות ביישובי היהודים.<sup>43</sup> לדבריו, זה היה כנראה שמו של מקדש שבנייתו לא הושלמה. החוקרים קושרים לכך גם מטבע עירוני מימי הדריאנוס (משנת 119 לסה"נ), המציג מקדש שבחזיתו ארבעה עמודים. אם אמנם כך הם פני הדברים, ברי שמטבע זה נטבע בזיקה לביקורו המוקדם של הדריאנוס בארץ.<sup>44</sup> עובדות אלה הובילו חוקרים למסקנה שהדריאנוס אכן ביקר גם בטבריה בעת שעבר בארץ ישראל.<sup>45</sup> הדעת

42 'הדריאניאון' פירושו מבנה, או מפעל, הקשור בהדריאנוס. מונח זה נזכר בכתובת יוונית מן המאה החמישית-השישית שנתגלתה בקיסריה, המתייחסת למתקן עירוני לחלוקת לחם חינם לקבוצה נבחרת מאזרחי העיר. ראו: יוסף פטריך, 'מכלול ארכיטקטוני לחלוקת לחם חינם בקיסריה בשלהי העת העתיקה', קתדרה, 173 (תש"ף), עמ' 7-24. פסל פורפיר מונוליטי של הדריאנוס יושב על כס ששולב במתקן זה, בשימוש משני, מקורו כנראה במקדש קדום לכבוד הקיסר שניצב בעיר. ואולם בקונסטנטינופוליס המונח מתייחס לאמת מים שהובילה אל בור מים גדול (Yerebetan Serayi של ימינו), שהותקן בעיר בידי יוסטיניאנוס מתחת לבסיליקה של אילוס (*Chronicon Paschale*, ed. Ludwig August Dindorf [CSHB, 14], Bonn 1832, p. 619, line 2 [English: Michael Perpetual Edict] (Whitby and Mary Whitby, Cambridge 1989, p. 110). במשמעות אחרת לגמרי 'הדריאניאון' מציין את 'האדיקט הנצחי' (Perpetual Edict) – ספר חוקים שחובר ביוזמת הקיסר (כך בתרגום היווני של פאאניוס [Paeanius] מקיסריה לחיבורו של אבתרופיוס בן עירו [שניהם בני המאה הרביעית], תקציר תולדותיה של רומא: Eutropius, *Historia Breviarium ab Urbe Condita*, Fritz (Book 8, ch. 17, l. 4 Pringsheim, 'The Legal Policy and Reforms of Hadrian', *Journal of Roman Studies*, 24 (1934), pp. 141-153; Kaius Tuori, 'Hadrian's Perpetual Edict: Ancient Sources and Modern Ideals in the Making of a Historical Tradition', *Journal of Legal History*, 27, 3 (2006), pp. 219-237

43 Epiphanius, *Panarion* XXX, 4.1-12.9 (Frank Williams, *The Panarion of Epiphanius of Salamis*, Book 1, New York 1990, pp. 133-141) יורם צפירי, 'הישוב הנוצרי בטבריה בתקופה הביזנטית', טבריה: מייסודה עד הכיבוש המוסלמי (לעיל, הערה 1), עמ' 65-69; זאב רובין, 'פרשת הקומס יוסף והנסיונות לניצור הגליל במאה הרביעית לסה"נ', קתדרה, 26 (תשמ"ב), עמ' 105-116.

44 למעשה ישנה סדרה של מטבעות עירוניים שנטבעו באותה שנה. ראו: יעקב משורר, 'מטבעות טבריה', טבריה: מייסודה עד הכיבוש המוסלמי, שם, עמ' 99-100; אריה קינדלר, 'מטבעות טבריה: בימי רומי', ספר טבריה: עיר כינרות (לעיל, הערה 22), עמ' 57. בשנת 120 פסקה טביעת מטבעות עירוניים עד ימי קומודוס. הדריאנוס חידש את פניה של בית שאן הסמוכה ואולי ביקר גם בה. ראו: Leah Di Segni and Benjamin Arubas, 'An Old-New Inscription from Beth Shean', *Man Near a Roman Arch: Studies Presented to Prof. Yoram Tsafrir*, eds. Leah Di Segni et al., Jerusalem 2009, pp. 115\*-124\*

45 לדוגמה: Kenneth G. Holum, 'Hadrian and Caesarea: An Episode in the Romanization of Palestine', *Ancient World*, 23, 1 (1992), pp. 51-61 למסע בשנים 129-130. הוא לא הכיר את סיפור הדריאנוס, הזקן והתאנים, ולא התייחס לעדותו של אפיפניוס על סיפור ייסודה של איליה קפיטולינה במהלך מסע של הדריאנוס ביודיאה-פלסטינה.

נותנת שהדריאנוס נכה בעיר בעת שהחליטה הנהגתה על ייסודו של מקדש לכבודו, אך אין בכך ודאות. אלה דברי אפיפניוס:

בעיר היה כבר קיים מקדש גדול עד מאוד – דומני כי אדריאניאון נקרא שמו – אולם הואיל ואדריאניאון זה נותר בלתי-שלם, ביקשו תושבי העיר להפוך אותו למרחץ. משגילה אותו יוסף, השתמש בו כבעילה, וכיוון שכבר מצאו בניו אבנים מסותתות ומתנשא לגובה של כארבע אמות, החל שם את מלאכת בניין הכנסייה... ולמרות שאנשים אלה הכשילוהו לעתים קרובות, בנה בכל זאת לאחר-מכן, על חלק כלשהו משטח המקדש אשר בטבריה, הקים שם כנסייה קטנה...<sup>46</sup>

אפיפניוס לא זכר בוודאות שאדריאניאון/הדריאניאון היה שמו של המקדש. הוא מציין שתושבי העיר (שהייתה באותה עת עיר יהודית בעיקרה) ביקשו להפכו לבית מרחץ, ובסופו של דבר בנה יוסף על חלק משטחו כנסייה קטנה. שאול ליברמן הציע שאפיפניוס בלבד בין הדריאניאון להרודיאון – ארמונו החרב של הורדוס אנטיפס, וקשר לכך את האמור בתלמוד הבבלי, עבודה זרה נ ע"א: 'בי ינאי מלכא חרוב, אתו עובדי כוכבים אוקימו ביה מרקוליס, אתו עובדי כוכבים אחריני דלא פלחי למרקוליס שקלינהו וחיפו בהן דרכים וסטרטאות, איכא רבנן דפרשי ואיכא רבנן דלא פרשי. א"ר יוחנן: בנן של קדושים מהלך עליהן, ואנן נפרוש מהן?'. לדעת ליברמן, אזכורו של ר' יוחנן מלמד שזירת ההתרחשות היא העיר טבריה, שבית המלך ינאי החרב הוא ארמונו של הורדוס אנטיפס שעל גביו הקימו עובדי כוכבים מקדש למרקורי/הרמס, ושעובדי כוכבים אחרים (שאותם הוא מזהה כנוצרים) נטלו מאבניו וחיפו בהן דרכים.<sup>47</sup> לדבריו, בית מרחץ שהחליף את המקדש החרב, לפי אפיפניוס, הוא בית המרחץ ופסליו הנזכר בדבריו של ר' יוחנן לנוכרי בר דרוסיי.<sup>48</sup> הן אפיפניוס הן מקורות חז"ל אלה מביאים זיכרון של התמורות שחלו במכלול ארכיטקטוני גדול שהיה בטבריה.

אם נקבל שהסיפור על ארמון ששימש את הדריאנוס בטבריה משקף ריאליה, סביר להניח שזהו הארמון של הורדוס אנטיפס (שהיה לנחלה קיסרית), ששוקם<sup>49</sup> ובדרך כלל

46 תרגום זאב רובין (לעיל, הערה 43).

47 Saul Lieberman, 'Palestine in the Third and Fourth Centuries', *Jewish Quarterly Review*, 36 (1945–1946), pp. 366–370

48 ירושלמי, עבודה זרה ד ד, מג ע"ד (טור 1402 במהדורת האקדמיה): 'ר' יוחנן אמר לבר דרוסיי חות ותבר כל אילין צלמייא דגו דימוסין ונחית ותבר כולהון פרא חד. ולמה כן. א"ר יוסי בי ר' בון מפני שנחשד ישראל אחד להיות מקטיר עליו'. ליברמן, שם, עמ' 365, מביא גם תרגום לאנגלית של אפיזודה זו.

49 כלומר, הצתת הארמון בראשית המרד לא החריבה אותו. כאמור, הממצא הקרמי והמטבעות שנמצאו על גבי רצפות המבנה הקדום תוארכו למאות הראשונה-השנייה לסה"נ. ואולם ראוי להמתין לדו"ח הסופי. החפירה העמיקה למפלסי המאה הראשונה לסה"נ רק בשטח מצומצם למדי. הרחבת החפירה עד מפלס זה תמציא, מן הסתם, תמונה מפורטת יותר. וכאמור לעיל, סביר להניח שארמון הורדוס

שימש את המנהל הפרובינקיאל. משהגיע קיסר, מושל פרובינקיה או פקיד רם מעלה אחר לביקור בעיר, הוא שוכן שם, מן הסתם, ולא באוהל, מפואר ככל שיהיה.<sup>50</sup> שהות בטבריה ודאי הייתה מועדפת משום האפשרות לטבול במי הכנרת ובמיוחד בשל מעיינות המרפא שלה. סביר להניח אפוא שבמבנה זה – ארמונו לשעבר של הורדוס אנטיפס – התגורר אנטונינוס בעת מפגשו עם רבי.<sup>51</sup> ישנם גם מקורות חשובים שאינם מספרות חז"ל המדברים על שהות של קיסר בטבריה: דיוקלטיאנוס שהה בטבריה לפחות שלושה חודשים בקיץ – מ' 31 במאי 286 ועד 31 באוגוסט באותה שנה – שהות ממושכת למדי, תוך שהוא עוסק בענייני המדינה: שלושה צווים אימפריאליים מטעמו (ומטעם מקסימיאנוס, האוגוסטוס של המערב, שותפו לשלטון) נחקקו בטבריה בפרק זמן זה!<sup>52</sup>

אנטיפס השתרע על פני שטח גדול בהרבה מן השטח שנחפר והוא כלל גם בית מרחץ. לדוגמה, שרידי קירות ופרסקו הרודיאניים באתרם שנתגלו גם מחוץ לשער הצפוני של המכלול, מציינים את פינתו הצפון-מזרחית של הארמון ההרודיאני. שרידים אלה אינם מוצגים בתוכנית המובאת כאן כאיור 1.

50 ראוי לציין שלפי מלאלאס (Malalas, *Chronographia* XII.38, Translated by Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys and Roger Scott, *The Chronicle of John Malalas*, Melbourne 1986, p. 167), דיוקלטיאנוס הקים בשנת 289 בדפני שליד אנטיוכיה ארמון שימשש לשהיית קיסרים אורחים, וקודם לכן הם נהגו להקים אוהלים בחורש ולשהות בהם. תודה נתונה לד"ר קתרין סאליו על הפניה חשובה זו. החקיקה האימפריאלית (להלן) מלמדת שבשלהי העת העתיקה כבר נמצאו ארמונות אירוח לקיסרים ולמושלים במסעותיהם בכל רחבי האימפריה, והמושלים צוו להשתכן בהם ולדאוג לתחזוקתם, ולא להעדיף על פניהם בתי אמידים פריטים של מקומיים. לעיל, הערה 21.

52 מדובר בצווים המובאים בקודקס יוטיניאנוס: *Codex Justinianus* I 51.1 (July 14); IV 10.3 (May 31, one MS); V 17.3 (Aug. 31) Justinianus, *Corpus Iuris Civilis* 2: *Codex*, eds. Paul Krueger et al., Berolini 1954<sup>16</sup>: 212, 153, 88, עמ' 88, בהתאמה. ראו: Thomas D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge, MA–London 1982, pp. 50–51 and n. 25, 26 Yuval Shahar, 'The Good, the Bad and the Middling: Roman Emperors in Talmudic Literature', *Rome – An Empire of Many Nations*, eds. Margalit Finkelberg, Jonathan Price and Yuval Shahar, Cambridge 2021, pp. 239–259. בארנס (שם, הערה 25) מצביע על אפשרות סבירה שבמהלך תקופה זו הוא גם הגיע לקיסריה – בירת הפרובינקיה, אך הצווים האימפריאליים הוצאו בטבריה ולא ידוע על שום צו שלו שיצא מקיסריה, ונראה אפוא שטבריה הייתה מקום משכנו ופעילותו העיקרית בפרק זמן זה. בארנס גם מפנה למחקרים קודמים, של בני ברית האמונים על מקורות חז"ל, המזכירים ביקור שני שלו בפרובינקיה, וכן בפניאס ובצור, בזמן כלשהו בין השנים 296–302. על ביקורו של דיוקלטיאנוס בטבריה (ללא אזכור הצווים שהוציא שם) ראו גם: אברהם שליט, 'דיוקלטיאנוס', האנציקלופדיה העברית, יב, תשכ"א, טורים 425–431, ובפרט טור 430; מיכאל אבי-יונה, בימי רומא וביזנטיון, ירושלים תש"ל, עמ' 109. הוא גם ישב בפניאס (אולי בארמונו לשעבר של הטטרארך פיליפוס, שהיה גם ארמונו של אגריפס השני), וזימן אליו לשם את הנשיא. ראו: ירושלמי, תרומות ח ד, מו ע"ב–ע"ג (ח, יא, טור 252 במהדורת האקדמיה);

נחזור לסיפור הדריאנוס והזקן. האומנם היו שני ביקורים של הקיסר בארץ? שהרי לפי הסיפור, בביקור הראשון הוא פגש בזקן נוטע עצי תאנה ובביקור השני כבר הביא לו הזקן תאנים מפרי גנו אל ארמונו. לפי מדרש תנחומא וילקוט שמעוני – מדרשים מאוחרים – המפגש השני אירע מששב הדריאנוס לאותו מקום לאחר שעשה שלוש שנים במלחמה. שלוש שנים הוא פרק זמן סביר בין נטיעה להבשלת פירות.<sup>53</sup> האומנם ביקר הדריאנוס פעמיים בארץ ישראל? מסתבר שכן. הביקור הראשון היה בשנת 117, מיד לאחר הכרתו (11 באוגוסט 117, באנטיוכיה), בדרכו למצרים. הוא שהה באלכסנדריה בסוף ספטמבר – אוקטובר 117, ופרסם שם כמה צווים המורים ליוונים לחדול מלרדוף את היהודים מחמת מרד התפוצות, הידוע במקורות חז"ל כ'פולמוס של קיטוס'.<sup>54</sup> הדריאנוס גם הסיר את לוסיוס קוויטוס (Lusius Quietus), שדיכא באכזריות את המרד במסופוטמיה, מכהונתו כמושל יהודה. בדרכו למצרים הוא עבר ביודיאה/פלסטינה, כולל בירושלים (אוגוסט או ספטמבר 117), הרגיע את המרד ונקט כמה צעדים מנהליים וצבאיים, כגון שינוי המעמד של הפרובינקיה לקונסולרית (בזמן כלשהו קודם לשנת 120 לסה"נ), והעברה של יחידות צבא נוספות אליה.<sup>55</sup> ביקור זה נזכר בפירוט אצל אפיפניוס, נזיר בן פלסטינה שהיה לימים בישוף סלאמיס שבקפריסין.<sup>56</sup> לפי אפיפניוס הוא עשה דרכו מאנטיוכיה למצרים כשהוא חולה. חמי המרפא המפורסמים של טבריה ודאי היו יעד חשוב עבורו. במקום אחר מספר אפיפניוס על האדריאניאון של טבריה, שנזכר לעיל. חוקרים רואים במבנה זה ובסדרת מטבעות עירוניים מראשית שלטונו ראייה לביקורו של הדריאנוס בעיר. לפי אפיפניוס, במהלך ביקור זה בפרובינקיה החליט הדריאנוס לבנות את ירושלים מחדש. את הפיקוח על הבנייה הוא הפקיד בידיו של עקילס – אינטלקטואל יווני בן פונטוס וקרוב משפחתו, שהתנצר ואחר כך התגייר, ולימים תרגם את המקרא ליוונית בהנחיית

בראשית רבה סג ח (ספר היישוב [לעיל, הערה 22], עמ' 125, מס' 5); תרגום: 'דיקליט קיסר היה רועה חזירים בטבריה... היו יוצאים תינוקות והיכוהו. אחר זמן נעשה מלך, ירד וישב בפניאס'. על ישיבתו בפניאס ראו גם: ירושלמי, שביעית ט ב, לח ע"ד (טור 210 במהדורת האקדמיה).

53 מידע שנתקבל בעל־פה מפרופ' גרעון נאמן, מומחה לעץ התאנה, ותודה מסורה לו על כך. לכן אפשר שהמספר מבוסס על מידע חקלאי רווח ואיננו מספר טיפולוגי. גם מ'משל התאנה' של ישו (לוקס יג, ו-ט) עולה שתאנה שלא נתנה פרי מקץ שלוש שנים חשודה כעקרה: 'וַיֵּשֶׁא מְשָׁלוֹ וַיֹּאמֶר אִישׁ אֶתֵּד הַיְתָה לוֹ תֵאנָה נְטוּעָה בְּכַרְמוֹ וַיְבֹא לְבַקֵּשׁ בָּהּ פְּרִי וְלֹא מָצָא. וַיֹּאמֶר אֵלֶי־הַכֶּרֶם הִנֵּה זֶה שָׁלֹשׁ שָׁנִים אָנֹכִי בָּא לְבַקֵּשׁ פְּרִי בְּתֵאנָה הַזֹּאת וְלֹא מָצָאתִי כֶּרֶת אוֹתָהּ לָמָּה זֶה תִּשְׁחִית אֶת הָאֲדָמָה...!'

54 Livia Capponi, 'Hadrian in Jerusalem and Alexandria in 117', *Athenaeum: Studi di Letteratura e Storia dell'Antichità, pubblicati sotto gli auspice dell'Università di Pavia*, 98 (2010), pp. 489–501

55 קפוני, שם, עמ' 496–499.

56 Epiphanius, *De mensuris et ponderibus* 14 = PG 43.260–261 = *On Weights and Measures*, 14 (Greek version). תרגום אנגלי מובא אצל רנן בקר (להלן, בהערה הבאה), עמ' 158.

רבי יהושע בן חנניה ורבי אליעזר בן הורקנוס. לעיר קרא על שמו – איליה (Aelia).<sup>57</sup> התוכנית לא כללה בנייה מחודשת של מקדש.

הביקור השני של הדריאנוס בארץ ישראל חל לאחר חורף 130/129 – 13 שנים לאחר הביקור הראשון, ולא שלוש שנים, כנאמר בסיפור הזקן והתאנים. הוא נזכר אצל קסיוס דיו. לדבריו, בעת ביקור זה ייסד הדריאנוס עיר חדשה בשם איליה קפיטולינה על מקומה של ירושלים, ובה מקדש ליופיטר במקום המקדש היהודי.<sup>58</sup> תימוכין לכך יש גם בממצא הארכאולוגי מחפירות הקרדו המזרחי ממערב לרחבת הכותל המערבי.<sup>59</sup> נמציינו למדים שאכן היו שני ביקורים של הדריאנוס בארץ ישראל ונראה שבשניהם הוא עבר בטבריה (ובהגיעו חולה בעת הביקור הראשון, מן הסתם גם טבל במעיינותיה החמים).

#### ד. טבריה כעיר 'משפט' במנהל הפרובינקיאל הרומי

על פי הנהוג במנהל הפרובינקיאל הרומי, מושל פרובינקיה חייב היה לסייר מדי שנה בשנה בתחום שלטונו ולקיים במועדים קבועים סבב התוועדויות משפטיות – 'סבב

57 Leah Di Segni, 'Epiphanius and the Date of Foundation of Aelia Capitolina', *Liber Annuus*, 64 (2014), pp. 441–451. יש חוקרים המבטלים עדות זו של אפיפניוס לתאריך ייסודה של איליה קפיטולינה בשנת 117. ראו: Emil Schürer, *A History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, English version, revised and edited by Geza Vermes et al., 1, Edinburgh 1973; Renan Baker, 'Epiphanius, On Weights and Measures § 14: Hadrian's Journey to the East and Rebuilding Jerusalem', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 182 (2012), pp. 157–167; Hannah M. Cotton and Avner Ecker, 'Reflections on the Foundation of Aelia Capitolina', *The Past as Present: Essays on Roman History in Honour of Guido Clemente (Studi e Testi Tardoantichi: Profane and Christian Culture in Late Antiquity)*, eds. Giovanni Alberto Ceccoli, Rita Lizzi Testa and Arnaldo Marcone, Turnhout 2019, pp. 681–696. כותן ואקר מתעלמים מן הדיון המשכנע של קאפוני (לעיל, הערה 54) ושל די סגני, שם, ומעדות הממצא הארכאולוגי (להלן). כבר מומסן (Theodor Mommsen, *Römische Geschichte*, 5, Berlin 1927, p. 242) קיבל את עדותו של אפיפניוס בדבר ביקור הדריאנוס בירושלים בשנת 117 לסה"נ כעדות אותנטית.

58 Cassius Dio, *Roman History* LXIX, 12, 1–2 (Earnest Cary, *Loeb Classical Library*, 176, pp. 446–447). די סגני, שם, הציעה שעדותו של אפיפניוס ביחס לייסודה של איליה קפיטולינה מתייחסת להחלטה ראשונה, שבעקבותיה הותוותה התוכנית העירונית והוכשרו התשתיות, ועדותו של קסיוס דיו מתייחסת לחנוכת העיר בעת הביקור השני. וראו גם: קאפוני (לעיל, הערה 54).

59 Shlomit Weksler-Bdolah, *Aelia Capitolina – Jerusalem in the Roman Period in Light of Archaeological Research*, Leiden–Boston 2020, pp. 51–60. נמצא שבתחילה, לאחר ההחלטה על ייסודה, הותווה מהלך הרחוב והונחו קירות תמך ומילויים, ובשלב נפרד, לקראת חנוכתה של העיר בביקורו השני של הדריאנוס, הרחוב רוצף. למאמר ביקורת על כך ראו: Jodi Magness, 'Hadrian's Jerusalem', *Journal of Roman Archaeology*, 33 (2020), pp. 903–912. ואולם דברי די סגני מבוססים בראש ובראשונה על עדותו של אפיפניוס.

משפט':<sup>60</sup> להאזין לעתירות, לבדוק את שומות המיסים ובעיקר לשבת בדין ולקיים משפטים. סמכות השיפוט הייתה חובה חשובה של מושל פרובינקיה, ובטקסטים משפטיים ואחרים הוא נקרא iudex – שופט. הוא ישב בדין לא רק בעיר הבירה אלא גם בערים נבחרות בתוואי סורו, שנודעו כ'ערי משפט';<sup>61</sup> לא בכולן בכל שנה. תיאור מלא חיים של ההשפעה שנודעה להתכנסות המשפטית בראשות המושל על חייה וכלכלתה של 'עיר משפט' מביא דיו כריסוסטומוס (40–115 לסה"נ בערך), בהתייחסו לקלאינאה (Celaenae), אפמיאה של פריגיה), סמוך לראשית המאה השנייה, שאליה הגיע המושל לשבת במשפט אחת לשנתיים.<sup>62</sup> בהזדמנות זו היו מגיעים לעיר המוני אדם: בעלי דין ועדים, עורכי דין, אנשי מעלה ועוזריהם, עבדים, סרסורים וזונות, נהגי פרדות, מהמרים ובעלי מלאכה. הייתה זו עת להאמרת מחירים, והכל היו עמוסי עבודה. העסקים פרחו וממון רב זרם אל העיר.

ביושבו בדין הובאו בפני המושל עניינים חמורים הכרוכים גם בהוצאה להורג ובתביעות בסכומים גבוהים מאלה שנידונו בפני הערכאות העירוניות בראשותו של פרקליט העיר – ה־defensor civitatis, שהתקיימו בבסיליקה העירונית או במבנה סמוך לקוריה, מושב מועצת העיר.<sup>63</sup> לא כל עיר זכתה במעמד של עיר משפט. במקורות שונים ביוונית, בלטינית ובסורית פזורות ידיעות על מושל המגיע למשפט, או על אסירים הממתנים לבואו, בערים בארץ ישראל, ומכאן שהן היו ערי משפט: לוד, ציפורי, עזה, אשקלון, ירושלים ואמאוס. כדי למנוע המתנה היה המושל רשאי למנות שופטי משנה (pedanei iudices) ב'ערי המשפט', שידונו בעניינים לא חמורים.<sup>64</sup>

60 בספרות המחקר: assize circuit, tournées judiciaires, Konventusbezirk. Latin: *conventus*; Greek: ἀγορὰ δικῶν, ἡ ἀγοραῖος, ἡ ἀγοραῖα; English: assize  
61 להלן, הערה 70. משמעות אחרת של המילה *conventus* היא טריטוריאלית – אותו תחום בתוככי הפרובינקיה הכפוף משפטית לעיר משפט' ברמה הפרובינקיאלית.  
62 *Discourse*, 35, 15–17, eds. Cahoon and Crosby, 1940, III: 389, 405–407  
63 Jean-Michel David, 'Le tribunal dans la basilique: évolution fonctionnelle et symbolique de la République à l'Empire', *Architecture et Société: De l'Archaïsme Grec à la fin de la République romain. Actes du Colloque international organisé par le Centre National de la Recherche Scientifique et l'École Française de Rome*, Rome, 2–4  
209–203. עמ' 209–203. *Cod. Just.* 1.16.8 (July 28, 362 CE). קודם לכן הדבר נאסר מטעם דיוקלטיאנוס. לסקירה  
64 ולמראי מקום ראו: Leah Di Segni, 'Metropolis and Provincia in Byzantine Palestine', *Caesarea Maritima: A Retrospective after Two Millennia*, eds. Avner Raban and Kenneth G. Holm, Leiden–New York–Köln 1996, pp. 575–589, esp. pp. 582–584  
מדובר באנקדוטות שונות המדברות בעד עצמן. טבריה, הנזכרת באנקדוטה במקורות חז"ל (להלן), אינה מופיעה ברשימתה. לוד נזכרת כמקום משפט כבר באמצע המאה הראשונה לסה"נ (קדמוניות כ, 130–131). מקורות אלה, גם אם הם אנקדוטליים ואינם תעודות רשמיות, מלמדים, כך נראה, שכלל שהדבר נוגע לפלסטינה, מתכונת הקונבנטוס – הסיוור השנתי של המושל בפרובינקיה שלו – לא פסקה בעקבות הרפורמות המנהליות של דיוקלטיאנוס, כפי שסבר לוק לבן (לעיל, הערה



והנה, בסוף המאה השלישית או בראשית המאה הרביעית נזכר בתלמוד הירושלמי (ברכות ב ה, ה ע"ג) שהמושל ישב על כס המשפט בטבריה:

ר' יסא כד סליק להכא אול ספר בעי מסחי באהן דימוסן דטיבריא פגע ביה חד ליצן ויהב ליה פורקדל חד א"ל עד כדון עונקתיה דההוא גברא רפיא והוא ארכונא קאים דאין אחד ליסטים ואול קם ליה גחך כל קבליה א"ל ארכונ' מאן הו' עמך תלה עיניו וחמא דהוא גחך אמר ליה אהן דגחך הוא עמי נסביה ודניה ואודי ליה על חד קטיל מי נפקין תרויהון טעינין תרתי שרין דעבד רבי יסא מסחי א"ל ההוא עונקתא דהות רפיא כבר שנצת אמר ליה ביש גדא דההוא גברא ולא כתיב ועתה אל תתלוצצו פן יחזקו מוסריכם. תרגום: רבי יסא (אסי) כאשר עלה לכאן (=לארץ ישראל) הלך והסתפר והיה בדעתו להסתפר בזה המרחץ של טבריה. פגש אותו ליצן אחד ונתן לו (מכה) אחת בפרגול. אמר לו: עדיין עניבתו של אותו האיש רפויה. והיה שם ארכון (=מושל) שהיה עומד ודן ליסטים אחד. והלך (=הליצן) עמד לו וגיחך כנגדו. אמר לו הארכון: מי היה עמך? תלה עיניו וראהו (=את הליצן) שהוא מגחך, אמר לו: זה שמגחך היה עמי. ולקחהו ודנו אותו והורה להם על אחד שהוא הרגו. וכשהוציאו את שניהם (=הנאשם והליצן) טעונים שתי קורות בתוך כך יצא רבי יסא מהמרחץ. אמר לו: העניבה ההיא שהיתה רפויה – התהדקה.<sup>65</sup>

הארכון הנזכר כאן הוא מושל הפרובינקיה.<sup>66</sup> לו לבדו הייתה הסמכות לגזור דין מוות על פושעים.<sup>67</sup> לדברי שאול ליברמן, על אנקדוטה זו 'טבוע בלי שום ספק חותם של

(12), עמ' 46. גם דברי ליבניוס והחיקה המובאת להלן (הערות 73–81) מפריכים השערה זו שלו. בסוגיה זו דן בפירוט רולנד פרבר (להלן, הערה 71).

65 ירושלמי, ברכות ב ה, ה ע"ג (ב, ז, טור 23 במהדורת האקדמיה). תרגום ירוש' צבי אליאב, 'אתרים, מוסדות וחיי יום יום בטבריה בתקופת התלמוד', משוב טבריה, 10 (תשנ"ה), עמ' 23. ר' יסא, הוא רבי אסי, היה חכם בבלי שעלה מבבל לטבריה בסוף המאה השלישית או בראשית המאה הרביעית.

66 למשמעות של ארכון כמושל, ראו: Johns, Liddle, Scott, *A Greek-English Lexicon, revised*, Oxford 1996, p. 254, ἀρχων II.2: 'governor of a dependency or a province' אצל סופרים רבים בתקופת האימפריה הקדומה ארכונטים הם מושלים. ראו: Hugh J. Mason, *Greek Terms for Roman Institutions: A Lexicon and Analysis*, Toronto 1974, pp. 27, 111. כך אצל פלוטארך (נפטר ב־120 בערך), אאליוס אריסטידס ולוקיאן (המאה השנייה לסה"נ), קסיוס דיו (נפטר ב־235 בערך) ופילוסטרטוס (נפטר ב־250 בערך). מייסון מציין שכנראה יש כאן השפעה של הורם האתי (Attic) בספרות. כך גם בהקשר המקומי, בפלסטינה, בתקופת האימפריה המאוחרת, ארכונטים הם מושלי הפרובינקיה. למשל, באנקדוטה 165 אצל יוהנס מוסכוס, לימוניון (*Pratum Spirituale*). בממצא האפיגרפי, ב־5 מבין 6 כתובות מתוארכות מן המאה החמישית (מחלוצה) והששית (מבית שאן), המונח מופיע במשמעות של מושל פרובינקיה, ורק במקרה אחד, מן המאה השלישית (מפניאס), במשמעות של מגיסטרט עירוני ראשי. ראו: Leah Di Segni, *Dated Greek Inscriptions from Palestine from the Roman and Byzantine Periods*, PhD. Diss., The Hebrew University of Jerusalem, 1997, inscr. nos. 5, 100, 101, 103, 104, 266

67 על סמכות השיפוט של מושלי הפרובינקיות בעניינים פליליים, ובמיוחד גזירת דין מוות, ראו: Peter Garnsey, 'The Criminal Jurisdiction of Governors', *Journal of Roman Studies*,

אמת', כלומר, משתקפת בה מציאות היסטורית הנוגעת לאישים, לזמן ולמקום.<sup>68</sup> דהיינו, בסוף המאה השלישית או בראשית המאה הרביעית, תקופת שלטונו של דיוקלטיאנוס, היה בטבריה מקום שבו היה המושל יושב במשפט בסמוך לבית מרחץ.

מתוך האמור כאן עולה שטבריה הייתה 'עיר משפט'. אנשי ממשל, ובהם המושל, נהגו להגיע אליה באופן סדיר. בבבלי, שבת קמה ע"ב, אנו קוראים: 'אמר רבי יצחק: אין לך כל רגל ורגל שלא באתה בולשת לציפורי. ואמר רבי חנינא: אין לך כל רגל ורגל שלא בא לטבריה אגמון (כ"י: הגמון) וקמטון ובעל זמורה'. 'אגמון'/'הגמון' הוא מושל. 'קמטון' מלשון 'קומס' – יועץ מבני לווייתו של המושל, ו'בעל זמורה' הוא כנראה ליקטור (licitor) – עוזר ושומר ראש של המושל, האוחז באגודה של זמורות דפנה כרוכות עם גרון (fasces), ביטוי לסמכותו של המושל.<sup>69</sup>

זו המתכונת של ביקור סדיר של מושלים ב'ערי משפט' שבתחום ממשלם. היא כבר נהגה בתקופת הקיסרות הקדומה<sup>70</sup> ונמשכה גם בשלהי העת העתיקה,<sup>71</sup> פרק הזמן שאליו שייך המבנה הבסיליקלי שאנו דנים בו. מתכונת זו נכונה גם ביודיאה-סוריה-פלסטינה

*ius*) זה (1968), Parts 1 and 2, pp. 51–59, המציין בעמ' 55 שהסמכות להטיל גזר דין זה (*gladii*) הייתה מסורה למושלי הפרובינקיות לפחות לזמן השושלת היוליו-קלאודית ואילך.

68 שאול ליברמן, "כך היה וכך יהיה" – יהודי ארץ-ישראל ויהדות העולם בתקופת המשנה והתלמוד', קתדרה, 17 (תשמ"א), עמ' 3–10. סיפור ר' יסא בא בעמ' 7. ארכון בשם אלכסנדרוס שדן ליסטים נזכר בירושלמי, ברכות ט א, יג ע"ב (טור 67 במהדורת האקדמיה), כנראה מושל שישב בדן (בדומה לסיפור על רב אסי, שהובא לעיל), ולא נוכרי, ראש מועצת העיר ושופט, כפי שסבר מרדכי דב יודלביץ, טבריה: מחיי היהודים בזמן התלמוד, ירושלים תש"י, עמ' 63 והערה 1, הכורך את הידיעה בטבריה. על יהודי טבריה וחכמיה ראו גם: כהן (לעיל, הערה 28).

69 הטקסט מובא גם בספר היישוב (לעיל, הערה 22), עמ' 55, מס' 57. אף שהידיעה מובאת רק בבבלי, המנהל המשתקף כאן הוא רומי והוא נהג בארץ ישראל ולא בבבל. עם זאת, ככל הידוע, 'סבב המשפט' של מושל בערי המשפט שבפרובינקיה שלו נערך אחת לשנה או שנתיים, ולא שלוש פעמים בשנה. המשפט 'אין לך כל רגל ורגל' משקף את שיעור ההצקה של השלטון הרומי לישראל בהשבת ימות החגים. המושל ואנשיו היו מופקדים על בחינת שיעורי המיסים שהוטלו על כל עיר ועיר. הגבייה בפועל נעשתה בידי רשויות העיר ופקידים ממונים מטעמה. ידוע גם מפגשו של ר' יוחנן בן זכאי עם הגמון אחד. למראי מקום ולהפניות ראו: הר (לעיל, הערה 37), עמ' 273–275.

70 ראו למשל: G.P. Burton, 'Proconsuls, Assizes and the Administration of Justice under the Empire', *Journal of Roman Studies*, 65 (1975), pp. 92–106; Rudolf Haensch, *Capita provinciarum. Statthalterseite und Provinzialverwaltung in der römischen Kaiserzeit (Kölner Forschungen, 7)*, Mainz 1997, pp. 234–237: Konventusssystem? לגבי סוף תקופת הרפובליקה וימי הקיסרות המוקדמת בפרובינקיות אסיה ואכאיה ראו: Fournier, *Entre tutelle romaine et autonomie civique: L'administration judiciaire dans les provinces hellénophones de l'empire romain (129 av. J.-C.–235 ap. J.-C.)*, Paris 2010, pp. 41–98. תודתי נתונה ל"ר אבשלום לניאדו על ההפניה לספר חשוב זה.

71 Jean-Michel Carrié, 'Le gouverneur romain à l'époque tardive: Orientation de l'enquête', *Antiquité Tardive*, 6 (1998), pp. 20–25; Roland Färber, *Römische Gerichtsorte: Räumliche Dynamiken von Jurisdiktion im Imperium Romanum (Vestigia: Beiträge zur alten Geschichte, 68)*, München 2014, pp. 161–174: Statthalterreise und Amtssitz

למן היותה נשלטת בידי מושל מן המעמד הסנטורי, מיד לאחר דיכוי המרד הראשון של היהודים ברומאים.<sup>72</sup> ממקורות שונים ומן החקיקה האימפריאלית עולה היטב הוויה זו של חובת המושל-השופט לסייר בפרובינקיה, לערוך משפטים ולגבות מיסים.<sup>73</sup> במהלך ספורים אלה עליו להתגורר במבני הממשל ולתחזקם, ולא להעדיף על פניהם מגורים אחרים. חוק משנת 458 קובע שאין לדרוש מבני העיר לספק את צרכיו של מושל-שופט המגיע אליה אלא למשך שלושה ימים בשנה.<sup>74</sup> כמאה שנים אחר כך קובעת נובלה של יוסטיניאנוס משנת 545, שאסור לשופטים הפרובינקיאליים (קרי המושלים) ולכפופים להם, בעוברם מעיר לעיר, להטיל על התושבים את הוצאות המסע; עליהם לכסות הוצאות אלה ממשכורתם.<sup>75</sup> החקיקה קובעת שעל המושל-השופט לקבוע את מקום בתי הדין במקומות שבהם הם נדרשים לבריות, ולא באתרים נוחים לשהייה.<sup>76</sup> מקומות המשפט היו באולמות סגורים; לא עוד בפורום הפתוח לשמיים. לצידם נדרשו גם ארכיונים וחדרים לדיונים משפטיים (secretaria).<sup>77</sup> חובה על המושל לסייר גם באחוזות ובכפרים רחוקים.<sup>78</sup> אסור לשכן סתם אנשים בארמונות שהם רכוש הקיסר, ושומה על המושלים לוודא זאת ולדאוג לתחזוקתם. מושל שאינו נוהג כך ייקנס.<sup>79</sup> מושל פרובינקיה רשאי להתגורר בארמון קיסרי,<sup>80</sup> ואף מחויב להתגורר בו או במבנה פרטוריאני, ולא להעדיף על פניהם בתי מגורים פרטיים שימשו לו כמבני מנהל. מי שיפר זאת ישלם קנס לשם תיקון הנכס שהוונח.<sup>81</sup> בכל עיר

in der Spätantike; לאה די סגני, 'המינהל הפרובינקיאל', ארץ ישראל בשלהי העת העתיקה: מבואות ומחקרים, בעריכת יוסף פטריך, אורה לימור והלל ניומן (בדפוס); וראו לעיל, הערה 64. Hannah M. Cotton and Werner Eck, 'Roman Officials in Judaea and Arabia and Civil Jurisdiction', *Law in the Documents of the Judaean Desert (Supplements to the Journal for the Study of Judaism, 96)*, eds. Ranon Katzoff and David Schaps, Leiden 2005, pp. 23–44. לכינונה של מתכונת הקונבנטוס ביודיאה-סוריה-פלסטינה למן היותה נשלטת בידי מושל מן המעמד הסנטורי ראו במיוחד שם, עמ' 37 והערה 59. מאז פרסום מאמרם נודע על פפירוס ביוונית מנחל חבר, שנחשב קודם לכן לפפירוס נבטי (P. Cotton, *olim ExHev. se. nab.*) 6, שנזכר בו קונבנטוס של המושל טניוס רופוס בפראיה, שהייתה חלק מפרובינקיה יהודה. על פרסומו של פפירוס זה עובד צוות ישראלי-אוסטרי. תודה לקורא האנונימי של המאמר על מידע זה, ולפרופ' חנה כותן על הרשות להזכירו כאן. לגבי שלהי העת העתיקה ראו: די סגני (לעיל, הערה 64).

73 ראו למשל: Libanius, *Oration* 45, 24 (Loeb Classical Library, 452, pp. 180–183);  
74 *Nov. Majorianus* 7, 17 (458 CE); English translation, C. Pharr, *Codex Theodosianus*, Princeton 1952, p. 559

75 נובלה tinyurl.com/ucz9jkv6 :128.22

76 *Cod. Theod.* 1, 16, 12; Pharr, *ibid.*, p. 29 (משנת 369).

77 לבן (לעיל, הערה 12), עמ' 54–55; פרבר (לעיל, הערה 71), עמ' 179, 235–282.

78 *Cod. Theod.* 1, 16, 11, *ibid.*

79 *Cod. Theod.* 7, 10, 1; Pharr, *ibid.*, p. 169 (משנת 405).

80 *Cod. Theod.* 7, 10, 2; Pharr, *ibid.*, p. 169 (משנת 407).

81 *Cod. Just.* 1, 40, 15 (משנת 471) ראו: tinyurl.com/urhy52jk. מאות שנים קודם לכן, בעת שהיה פליניוס הצעיר מושל ביתיניה מטעם טריאנוס, במהלך שהותו בפרוסה (בורסה), הוא התגורר

ועיר הוצבו סוכנים (stationarii) ממנהלו (officium) של המושל בבירה, אחד בכל עיר, ותפקידם היה לדווח על פשעים והפרות בוטות של הסדר הציבורי. הייתה להם סמכות שיטור והם פיקחו על הדואר הפרובינקיאלי, על שערי העיר ועל גביית מס על סחורות נכנסות, אך לא הייתה נתונה להם סמכות לקיים בית כלא משלהם.<sup>82</sup> סוכנים אלה ודאי פעלו בדרך כלל מארמונות הממשל (הפרטוריה) שבכל 'עיר משפט'.

בסוף המאה השישית אנו שומעים על מושל טבריה וכל סביבתה.<sup>83</sup> מן הסתם היו לו בעיר מקום מגורים ולשכה. העיר נכנעה למוסלמים ב-636. הסכם הכניעה הבטיח מעבר חלק של השלטון. תחת השליטים החדשים הפכה טבריה לבירת ג'ונד אל-אורדון, במקום בית-שאן, ששימשה קודם לכן בירת הפרובינקיה פלסטינה השנייה, והוקמה בה מטבעה שטבעה מטבעות עם שם העיר.<sup>84</sup> במבנה שבמוקד דיונגו הוכנסו כמה שינויים והוא תואר כארמון מגוריו של המושל המוסלמי (dār al-imāra). בסמוך אליו, על שטח 'השוק' מן התקופה הרומית-הביזנטית וצפונה לו, נבנה בתקופה המוסלמית הקדומה מסגד יום-שישי גדול.<sup>85</sup>

ועבד במבנה הנקרא *hospitium* – מילולית בית הארחה – ולא בבית של אחד מעשרי העיר. בתרגום האנגלי של ראדיס (Radice) מובא (Pliny, *Letters* X, lxxx, מובא (Loeb Classical Library, 59, pp. 268–269) 1. בתרגום העברי של דוד קולמן (פליניוס, המכתבים, ירושלים תשנ"ב, עמ' 350–351), מובא התרגום 'לשכת הנציב'. תודה לקורא האנונימי על הפניה זו. פילוסטרוס מספר (Philostratus, *Vita Sophistae* I, 25, 534 [Loeb Classical Library, pp. 112–113]) שבעת שאנטונינוס פיוס היה מושל אסיה הוא התנחל בסמירנה (איזמיר) בבית אמידים, בהיעדר הבעלים, וגורש משם באמצע הלילה, בבושת פנים, מששב בעל הבית. Arnold Hugh Martin Jones, *The Later Roman Empire 284–602 CE*, Oxford 1964, 1, 82 CTh 521; 2, p. 1219, n. 114; 1, p. 600; 2, p. 1248, n. 89; IV.xiii. 2 and 3, year 321; VI.xxix.1, year 355; VIII.iv.2, year 315; VIII.v.1, year 315. די סגני (לעיל, הערה 64).

Sebastian Brock, 'An Early Syriac Life of Maximus the Confessor', *Analecta Bollandiana*, 91 (1973), pp. 299–346, esp. p. 314. שמו היה גנדיוס (גנד בסורית), ואין הוא מוכר משום מקור אחר. על הפרשה ראו גם: בנימין-זאב קדר, 'טבילה הרת סכנה בחיספין בשלהי המאה השישית', יהודים שומרונים ונוצרים בארץ ישראל הביזנטית, בעריכת דוד יעקובי ויורם צפירי, ירושלים תשמ"ח, עמ' 238–241.

בתקופה האמאית – מטבעות ברונזה. בתחילה חיקויים של מטבעות ביזנטיים מסוג *Follis*, בערך של 40 נומיות, ולאחר הרפורמה המוניטרית של אל-ואליד (סוף מאה שביעית) – מטבעות ערביים, ובתקופה הפאטמית, גם מטבעות זהב בעריכים של דינר ורבע דינר. ראו: שרגא קדר, 'מטבעות טבריה בימי שלטון הערבים', ספר טבריה: עיר כינרות (לעיל, הערה 22), עמ' 60–68.

Katia Cytryn, 'City Centre of Early Islamic Tiberias (Tabariyya)', *Fondation Max Van Berchem Bulletin*, 23 (2009), pp. 5–7; eadem, 'The Umayyad Mosque of Tiberias', *Muqarnas*, 26 (2009), pp. 37–61; eadem, 'Tiberias, from Its Foundation to the Early Islamic Period', *Galilee in the Late Second Temple and Mishnaic Periods*, 2: *The Archaeological Record from Galilean Cities, Towns, and Villages*, eds. David A. Fiensy and James Riley Strange, Minneapolis 2015, pp. 186–210. ברי שמושל ג'ונד אל-אורדון, שבירתה טבריה, יכול היה להתגורר גם בארמונות האמאיים בח'רבת אל-מיניה, שלחופה

## ה. דיון וסיכום

מדברי יוסף בן מתתיהו אנו למדים שבטבריה נמצא ארמון ממשל כבר מימי ייסודה בידי הורדוס אנטיפס. הדעת נותנת שלאחר הכיבוש המוסלמי, משהפכה לבירת ג'ונד אל-אורדון, נמצא בה ארמון המושל של השלטון החדש. ומה בתווך? מקורות חז"ל שנזכרו לעיל מלמדים ששכן בה ארמון ממשל גם בתקופה הרומית והביזנטית; שפקדוה קיסרים (הדריאנוס, 'אנטונינוס' ודיוקלטיאנוס); ושהיא הייתה 'עיר משפט'. סביר להניח שהשלטון המוסלמי החדש המשיך להשתמש במבנה קודם לאותה תכלית, תוך שיפוצים ושיפורים.<sup>86</sup> האם זהו המבנה שלפנינו, כהצעתו של יזהר הירשפלד (אשר לא בחן את עדות הכתובים שהוצגו כאן, וחפש עבורו 'הות יהודית')? אם המבנה ההרודיאני שנחשף בעומק החפירה (איורים 5א-ב) אכן היה ארמונו של הורדוס אנטיפס, כפי שמקובל לחשוב, ברי שהוא הפך לנחלה קיסרית, וסביר להניח שהוא המשיך לשמש בית ממשל גם בדורות הבאים. הסמיכות לבית מרחץ תואמת את האמור בכמה מן המקורות שהובאו לעיל.<sup>87</sup> עם זאת, מן הדו"חות הארכאולוגיים הראשונים שפורסמו עד כה עולה שהיה פער יישובי בין השלב המיוחס להורדוס אנטיפס, שהמשיך להתקיים גם במאה השנייה, לבין הארמון הרומי בן המאה השלישית-הרביעית (לפי הירשפלד). ואולם אלה דו"חות ראשונים, והחפירה העמיקה למפלסי הארמון ההרודיאני רק בשטח מצומצם. אפשר שמן הדו"ח הסופי תתקבל תמונה מפורטת יותר.<sup>88</sup> קשה להניח שארמון הרודיאני שהיה לנחלה

הצפון-מערבי של הכנרת ובצינברי, שלחופה הדרום-מערבי. תודתנו לפרופ' קטיה ציטרין-סילברמן שעזמה נועצתי בסוגיית מהותו של המבנה הנדון בתקופה המוסלמית הקדומה. למרות היעדר מקורות כתובים, הצעתה לזהותו כארמון המושל נראית בעינינו.

86 ארמון מושל פלסטינה השנייה, שבירתה סקיתופוליס-בית-שאן, נמצא מן הסתם בעיר זו (אף שטרם נחשף), ולא בטבריה, אך ארמונות ממשל נמצאו, כאמור, גם בכל 'ערי המשפט' שבפרובינקיה, ובהם התגורר המושל בהגיעו אליהן לשבת בדין.

87 סביר להניח שהיה בטבריה, כבערים אחרות, יותר מבית מרחץ אחד. פסיפסי המרחץ שנתגלו בחפירות בצלאל רבני לא רחוק מן המבנה הנדון תוארכו לסוף המאה החמישית ולכל המאוחר לראשית המאה השישית (טלגם [לעיל, הערה 1]), אך לדברי החופר, בצלאל רבני, שחשף את המבנה לראשונה בשנות החמישים של המאה הקודמת, מתחת חבויים שרידיו של בית מרחץ קדום יותר. מן המקורות ידוע על קיומו של בית מרחץ בטבריה כבר מימי רבי עקיבא – זמן שלטונו של הדריאנוס במאה השנייה, וכן בימי רבי יוחנן – במאה השלישית (לעיל, הערות 28, 29). המרחץ שפסליו הוסרו בימיו מצוי היה במתחם ארמון אנטיפס לשעבר (המיוחס בטקסט שהובא לעיל לינאי). ואכן, הדעת נותנת שבית מרחץ היה אחד ממרכיביו של ארמון הורדוס אנטיפס.

88 כך, לדוגמה, שלבי התפתחותו של האולם המרכזי אינם נהירים. על סמך התוכניות שפורסמו (איורים 1, 3, 4), עולה הרושם שבתחילה היה זה אולם מלבני, כצורתם של אולמות הקבלה בתקופה ההרודיאנית ובתקופה הרומית הקדומה; בשלב שני עוגלו הפינות המזרחיות של המבנה בתוספת בנייה; אחר כך הותקן בסמוך וממערב אפסיס מעוגל, כמקובל בתקופה הרומית המאוחרת; ובשלב חמישי, המתוארך למאה השישית, הוארך האולם מזרחה, בשני שלבים, בבניית אפסיס חדש בקצה זה, תוך חסימה (חלקית, ואחר כך מלאה) של מסדרון שהיה שם בשלב מוקדם יותר. נקווה שהדו"ח הסופי ימצא תאריכים לכל אחד מן השלבים הללו. האומנם שלבים 1-4 כולם הם מן

אימפריאלית רומית נותר בשממונו במרכז העירוני במשך תקופה ארוכה, שכן המושל הרומי ופקידיו פקדו את העיר באופן סדיר, וסוכן של המושל (stationarius) שכן בה דרך קבע.

ברי שבהיעדר כתובות מזהות לא ניתן לקבוע בוודאות את מהותו של המבנה – האם הוא היה סתם בית אמידים מפואר או פרטוריום, ארמון ממשל. כאמור לעיל, תוכנית ארכיטקטונית לבדה אין בה כדי לפסול את הצעתו של הירשפלד. בהיעדר שימושים ביניים מובהקים במבנה, כמו מטבח או בית מרחץ, הוא ראה בו בית ממשל – מבנה בעל תפקיד מנהלי-ציבורי (אך לא של יהודים, כפי שסבר). עם זאת, ברי שאין לדון בזהותו של מבנה כזה מבלי לקחת בחשבון את עדות המקורות הכתובים על היותה של טבריה 'עיר משפט', שמושלי הארץ היו פוקדים אותה באופן סדיר ושגם קיסרים פקדוה. ראוי לתת את הדעת לשאלה: מה בין בית אמידים לארמון ממשל פרובינקיאלי? לוק לבן בחן סוגיה זו בעיקר ביחס לארמונות מושלים ובזיקה להיבטים שימושיים שונים הקיימים במבנה שלטוני ונעדרים בבית אמידים סתם.<sup>89</sup> לבן מודע לכך שמן הבחינה הארכיטקטונית 'פרטוריה' שייכים לקבוצה של בתי אמידים, אך מבחינה פונקציונלית

המאות הרביעית-השישית? לפי הירשפלד ובן אריה (לעיל, הערה 3), עמ' 36, ברווח שבין האפסיס הראשון לקיר שממזרח לו נתגלו כמה מפלסי ריצוף מהודקים. בנוסף, מן הדו"חות הראשוניים שפורסמו גם לא ברור מה הייתה ההשפעה של רעידת האדמה בשנת 363 על המתאר העירוני. אותותיה ניכרים היטב הן בבית שאן שבדרום, הן בסוסיתא שבצד המזרחי של הכנרת והן בציפורי שבמערב. האיגרת המיוחסת לקירילוס מירושלים, שהוזכרה לעיל, מונה גם את טבריה בין הערים שנפגעו ברעש. סביר להניח שארמון אבן הגיר חרב ברעש זה ועל מקומו נבנה ארמון חדש, ובמהלך הכשרת הקרקע להנחת יסודות הבזלת העמוקים שלו הוסרו השלבים המאוחרים ביותר לקיומו של הארמון הקודם.

89 Luke Lavan, 'The Residences of Late Antique Governors: A Gazetteer', *Antiquité Tardive / Late Antiquity*, 7 (1999), pp. 135–164. לבן דן שם ב-17 מבנים משלהי העת העתיקה, שחוקרים שונים הציעו לזהותם כארמונות מושלים. תוך בחינה ביקורתית של הממצא הארכאולוגי והנתונים האחרים, הוא מסווגם לפי ארבע קטגוריות של ודאות: סבירים (probable), אפשריים (possible), בסבירות נמוכה ונעדרי כל סבירות (improbable). בקבוצה הראשונה הוא כולל רק את קלן, אקווינקום, גורטין ופתולמאס שבלוב. בקבוצה השנייה את צירצ'נצ'סטר (Circencester), גורסיום, קיסריה (שלגבי שני ארמונותיה אין עתה כל ספק) וקרתגו. בקבוצה שבסבירות נמוכה ובוו הנעדרת כל סבירות הוא כולל, בין השאר, את קורדובה, צאריצ'ין גראד – יוסטיניאנה פרימה, סרדיקה, סרדיס, אפסוס, אפרודיסיאס ואפמיאה. הוא סבור שברבים מן המקרים הללו מדובר לכל היותר בבתים פרטיים מפוארים – בתי אמידים. רבות מן הערים הללו היו 'ערי משפט' – נקודה שעליה הוא לא נתן את הדעת בבואו לזהות את המבנים. לבן גם צירף כנספח רשימה של שישה מבנים שבעבר הוצע לזהותם כארמונות מושלים, ובהם 'ארמון תיאודוסיוס' בסטובי, הבית הפריסטילי מעל טרסת התיאטרון באפסוס, 'ארמון הבישוף' בבוסטרה ו'ארמון הדוקס' באפולוניה שבקירנאקה. המשך המחקר הראה שאין להצעת זיהוי זאת כל בסיס (בדוא"ל מ-2 בספטמבר 2020 הוא מסיר את צירצ'נצ'סטר מן הקבוצה השנייה, ולגבי המבנים האחרים הוא מסכים שאפשר שקצתם שימשו מבני ממשל, אך מעיר שאין לכך ראיות). שפר (לעיל, הערה 12) דן בפרטוריה של אקווינקום, קרנונטום, אפוליום, קיסריה מריטימה (2), דורא אירופוס וגורטין בנוסף על קלן, שלה מוקדש עיקר דינו.



איור 5. החפירה בעומק, ממערב לאפסיסים. (א) מבט מדרום-מערב (צילום: יזהר הירשפלד); (ב) מבט-על (Sky View, Nov. 2005).

יימצאו בהם מרכיבים המיועדים לפעילויות מנהליות שונות, כגון לשכות לדיונים משפטיים ללא הנאשם (secretaria) ליד אולם המשפט, לשכות לפקידים ולבלורים שונים וכן כלא. בהיעדר כתובות מזהות קשה לייחס פעילות ספציפית לכל חדר ומרחב במכלול, אך במקרה שלפנינו נראה ששני התאים התת-קרקעיים שתוארו לעיל זוהו נכונה כתאי כלא, נתון התומך בזיהוי המבנה כפרטוריום.

ראוי להעיר שדיונו של לבן הצטמצם רק למגורי קבע של מושלים בערי בירה. הוא לא נתן את דעתו לקיומם של מבנים ממשלתיים לשימוש המושלים ב'ערי משפט', כפי שעולה ממקורות רבים, ובהם גם החוק מימי ליאו (שנת 471 לסה"נ), שנזכר לעיל.<sup>90</sup> לדוגמה, פרטוריום מעין זה, ארמון הפרוקונסול של פלסטינה, נזכר בסוף המאה הרביעית בירושלים (מושבו הרגיל של המושל היה בקיסריה, הבירה המנהלית של הארץ, ולא בירושלים).<sup>91</sup> ייתכן שגם הווילה המפוארת שנתגלתה בלוד הייתה מבנה שכזה, לאור פסיפסיה יוצאי הדופן המזכירים באיכותם אמנות אימפריאלית, ומכיוון שלוד הייתה 'עיר משפט'. אנו למדים על כך כבר מדברי יוסף בן מתתיהו (קדמוניות כ, 130–131) שצוינו לעיל, ובראשית המאה הרביעית, מסיפור המעונים (קונפסורים) המצרים, כמאה במספר, שנשלחו להישפט שם בפני מושל פלסטינה פירמיליאנוס בשנה השישית לרדיפות דיוקלטיאנוס (309 לסה"נ).<sup>92</sup> יש הגורסים שדברי אוסביוס על 'עיר גדולה ורבת עם, ותושביה כולם יהודים, והיא נקראת בלשון הארמית לוד וביוונית שמה דיוקסריא', מתייחסים לציפורי/דיוקסריה ולא ללוד/דיוספוליס, וטעות נפלה בנוסח הסורי.<sup>93</sup> ואולם קורטון, המהדיר, קבע שיש לקבל את הנוסח דיוספוליס וליברמן תמך בדעה זו וביסס אותה ורבים תומכים בדעתו.<sup>94</sup> הווילה, שנמצאה באזור מגורים יוקרתי, כללה שני אגפים

90 הערה 81.

91 הירונמוס, איגרת 108.9 ('מסע פאולה'), בתרגומה של אורה לימור, מסעות ארץ הקודש, ירושלים תשנ"ח, עמ' 142. שם כנראה נמצא גם בית הכלא של המדינה, שבו אסר אנטטיסיוס דוכס פלשתינה את הארכיבישוף יוהנס בשנת 516 לסה"נ. ראו: קירילוס מסקיתופוליס, חיי סבאס 56, עמ' 150 במהדורת אדוארד שוורץ, לייפציג 1939; עמ' 189 בתרגום לאה די סגני, חיי נזירים במדבר יהודה, ירושלים תשס"ה (דומה שיש להבדיל בין פרטוריום זה לבין הפרטוריום של פילטוס, שבו נצלב האדון, הנזכר בתיאורים של כמה מעולי הרגל).

92 המרטירים של פלסטינה 29, נוסח סורי, Eusebius, *De Martyribus Palaestinae*, 29, Syriac version (411 CE), ed. William Cureton, London–Paris 1861, p. 27

93 כך קליין, ספר היישוב (לעיל, הערה 22), עמ' 131, הערה 10.

94 קורטון (לעיל, הערה 92), עמ' 65; *Annuaire*; Saul Lieberman, 'The Martyrs of Caesarea', *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*, 7 (1939–1944), pp. 411–416; אלון (לעיל, הערה 38), ב, עמ' 258 והערות 123–124; ירון דן, חיי העיר בארץ ישראל בשלהי העת העתיקה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 66, הערה 46; בן-ציון רוזנפלד, לוד והכמיה בימי המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ז, עמ' 89 והערה 6. ואמנם, סביר יותר שמאה המעונים המצרים הגיעו ללוד, הסמוכה יותר לקיסריה, ובהם נשפטו בידי המושל שמושבו הרגיל היה בקיסריה, ולא הרחיקו עד ציפורי. הם נידונו לעבודת פרך במכרות הנחושת בפונון שממזרח לערבה. לקיסריה הם לא הגיעו. לוד נמצאת על הדרך ממצרים לקיסריה. לא כן ציפורי, וליברמן העיר על כך. בתקופה הנידונה לוד אכן הייתה בעיקר יהודית. בנוסח היווני של סיפור המרטירים 1.VIII.



עם פסיפסים מרהיבים, אגף צפוני עם אולם הסבה (טריקליניום) ואגף דרומי בעל חצר מוקפת עמודים (פריסטילית). היא נבנתה בכמה שלבים במהלך המאות הג'–הד' לסה"נ ושימשה תקופה ארוכה. בהמשך התקופה הביזנטית היא יצאה מכלל שימוש.<sup>95</sup> דוגמה שנייה, בנוסף על ירושלים, שמזכיר לוק לבן לארמון שלא בבירת פרובינקיה, שכנראה שימש כפרטוריום ונועד אולי גם לאירוח של קיסרים (אף שהדבר אינו נזכר במקורות הכתובים או בכתובת), הוא 'ארמון הענקים' (Palace of the Giants) באתונה,<sup>96</sup> שבשלהי העת העתיקה לא הייתה בירת פרובינקיה. ראוי לשקול תפקיד שכזה גם לגבי מבנים אחרים שנתגלו ב'ערי משפט', אך בהיעדר כתובות זוהו רק כבתי אמידים ולא כ'פרטוריה', שכן החקיקה הקיסרית שנזכרה לעיל מלמדת שבשלהי העת העתיקה היו גם מבנים ששימשו מושלים של פרובינקיה ב'סבב המשפט'. המקורות הכתובים שנסקרו לעיל מלמדים שטבריה הייתה עיר משפט. תוכניתו הארכיטקטונית של הארמון בטבריה, תולדותיו ומיקומו מלמדים שהוא שימש, ככל הנראה, כפרטוריום.

Eusèbe de Césarée, *Histoire Ecclésiastique* [Gr. text and Fr. tr.], ed. G. Bardy, Paris) 1967, p. 144 נאמר שהאירוע התרחש ב'ארץ היהודים', ושמספר המעונים שנשלחו אל מושל פלסטנה למשפט היה 97. שם העיר לא נזכר שם. הירונימוס, בסוף המאה הרביעית, מעיד בזיקה למרד גאלוס, שלוד–דיוספוליס אכן הייתה עיר של יהודים, לצד טבריה וציפורי. הטקסט שלו מובא בספר היישוב, שם, עמ' 33.

95 מרים אבישר, 'לוד – רצפת הפסיפס, קדמוניות, לב, 117 (תשנ"ט), עמ' 41–43; הנ"ל, 'לוד – רצפת הפסיפס, חדשות ארכיאולוגיות, קה (תשנ"ו), עמ' 157–160; *The Lod Mosaic: A Spectacular Roman Mosaic Floor*, New York 2015

96 לבן (לעיל, הערה 12). עוד קודם להקמתו של ארמון זה נזכר קיומו של פרטוריום של מושל באתונה. ובאולימפיה, שגם היא לא הייתה בירת פרובינקיה, נזכר מבנה אחר ששימש את הקונסולים. תודה לד"ר לוק לבן על מידע זה שטרם פורסם (דוא"ל, 2 בספטמבר 2020). בוולוביליס (Volubilis) שבמאוריטניה טינגיטנה (כיום במרוקו), שלא הייתה בירת פרובינקיה, ביקר המושל תכופות והתגורר בפרטוריום שגבל בבניין הממשל (officium) שלו. היו בו אורות, מכלול גדול של חדרים ששימש אולי את הקומיטס – בני לווייתו של המושל, וחדרי מגורים ועבודה לפקידות. ראו: הנש (לעיל, הערה 70), עמ' 377, 497–499.

## SUMMARIES

### A PROVINCIAL PALACE (*PRAETORIUM*) IN TIBERIAS? THE ARCHAEOLOGICAL FINDS AND THE EVIDENCE OF THE LITERARY SOURCES

by Joseph Patrich, Eran Meir, and Aharon Amitai (pp. 159–187)

The large building (ca. 2500 sq. m.) of interest in this article is located in the southern civic center of the Old City of Tiberias. It is symmetrical in plan, a basilical hall oriented east–west served as its core, and it has been dated to the third or fourth century CE. Underneath, in a deeper layer, the remains of an earlier structure, dated to the first or second century CE, came to light. Due to its elaborate decorations, typical of Herodian times, the prevalent opinion is that these are the remains of the palace of Herod Antipas, the founder of Tiberias, that later served Agrippa I. If this is indeed the case, then after the Herodian dynasty ended with the death of Agrippa II (100 CE), this Herodian property came into the possession of the Roman provincial regime. In the early third century, Tiberias became a Roman colony as well as the seat of the great rabbinic academy and the Jewish patriarch. Rabbinic and Roman literary sources indicate that three emperors (Hadrian, ‘Antoninus,’ and Diocletian) visited the city and that it was frequented regularly by Roman officials, including the governor of Judea-Palestina, who held assizes that handed down death sentences there. Hence, Tiberias was an ‘assize city’ in the judicial circuit system (*conventus*) of the Roman governor, who also served as the supreme judge. Accordingly, it is suggested that the palatial building of interest in this article was a *praetorium* – a provincial residential and administrative complex and not just an elaborate private mansion.

### ‘MY GOD, MY GOD, WHY HAST THOU FORSAKEN ME?’: THE DIALECTICS OF APPROPRIATION IN AN UNPUBLISHED THIRTEENTH-CENTURY *PIYYUT*

by Omer Michaelis (pp. 189–212)

Ms. Parma 3536, copied in Rome by Solomon ben Yehiel Anav in 1297, includes a compendium of prayers, *seliḥot*, and *piyyutim* for communal fasting rituals. Among the

## CONTENTS

---

- 157 Introduction
- 159 Joseph Patrich, Eran Meir, and Aharon Amitai: A Provincial Palace (*Praetorium*) in Tiberias? The Archaeological Finds and the Evidence of the Literary Sources
- 189 Omer Michaelis: My God, My God, Why Hast Thou Forsaken Me?': The Dialectics of Appropriation in an Unpublished Thirteenth-Century *Piyyut*
- 213 Uriel Gellman: The Rabbinate and Hasidism in Late Nineteenth-Century Galicia
- 247 Michal Ohana: Raphael Moshe Elbaz's *Kise ha-Melakhim*: Universal, Jewish, and North African History
- Books and Reviews
- 277 Jodi Magness: Jerusalem in the Second Temple Period (Isaiah Gafni, Ronny Reich, Joshua Schwartz [eds.], *History of Jerusalem: The Second Temple Period 332BCE–70CE*)
- 282 Amira Eran: Shedding New Light on The Light of the Lord (Esti Eisenmann, Warren Zev Harvey [eds.], *Or Ha-Shem from Spain: The Life, Works, and Philosophy of Rabbi Hasdai Crescas*)
- 290 Yuval Dror: Entangled History: Hebrew Education in the Baron Rothschild and JCA Agriculture Colonies as a Case Study (Nirit Raichel, Tali Tadmor-Shimony, *Intercultural Meetings in the Agricultural Colony's Schoolyard: Hebrew Education in the Baron's and JCS Agricultural Colonies, 1885–1914*)
- 297 Dan Haruv: The Russian-Jewish Intelligentsia in the Twentieth Century (Нелли Портновой [ed.], Аарон Штейнберг, «Мы были живыми людьми...»: *Переписка с современниками*)
- 303 Research
- XII Summaries

# ZION

*Editors:*

SHMUEL FEINER, MIRIAM FRENKEL, JONATHAN J. PRICE

*Editorial Secretary:*

YEHEZKEL HOVAV



VOLUME LXXXVII • 2 • 2022

A QUARTERLY FOR RESEARCH IN JEWISH HISTORY  
THE HISTORICAL SOCIETY OF ISRAEL • JERUSALEM  
PUBLISHED BY THE ZALMAN SHAZAR CENTER